جان سټوارټ مل
په ۹۰ دقیقو کي

د آزادی ، تجربې او اغېزمنتوب فلسفه

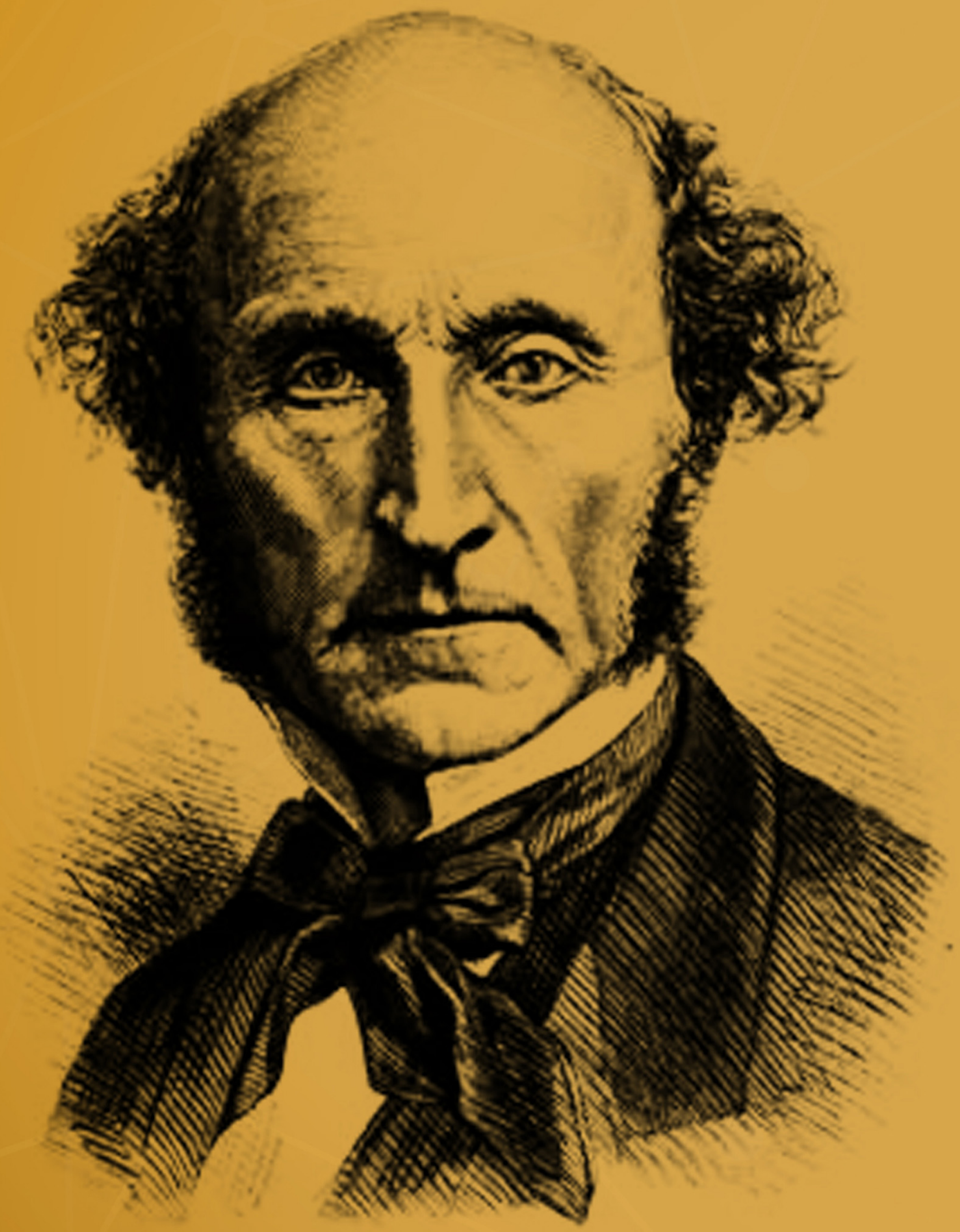

لیکوال:
پال ستراټرن
PAUL STRATHERN

سریزه او ژباړه:
ډاکتر محمد حسن کاکړ
د کابل پوهنتون د تاریخ پخوانی استاد

جان سټوارټ مل

په نوي دقيقو کې

د آزادۍ فلسفه، تجربي فلسفه، د ګټورتوب فلسفه

ليکونکی

پال سترا ټرن

پښتو کوونکی

محمد حسن کاکړ

فبروري ۲۰۱٦

بسم الله الرحمن الرحيم

جان ستوارټ مل په نوي دقيقو کې

ليکونکی: **پال سترا ترن**

پښتو کوونکی: **محمد حسن کاکړ**

خپرندوی: **د کاکړ تاريخ بنسټ**

د خپرونو لړ: **(۵)**

چاپکال: **۱۳۹۵ل/ ۲۰۱۷ز**

چاپځی: **اسد دانش مطبعه- کابل/ ۰۷۰۰۴۴۹۲۹۸**

لړلیک

د خپرندوی بنسټ یادښت 4
د ژباړونکي پیلامه 7
یادښتونه 25
د خورا ډېرو خورا ډېره نیکمرغي د قانون او اخلاقیاتو بنسټ دی
د ګټورتوب فلسفې "سپيڅلی رښتين توب" 28
د جان ستوارټ مل ژوند او آثار 35
پایلیک 72
د مل له لیکنو څخه 74
د مهمو فلسفې نېټو کرونولوجي 78
د مل د ژوند او عصر نیټې 82

د خپرندوی بنسټ یادښت

فلسفه او فکري منظومې د بشریت ګډه شتمني او زېرمه ده چې د نړۍ له هرې برخې څخه یې تومنه اخیستې او پایله یې د بشریت د پرمختګ او رفاه لپاره هر اړخیزې هڅې دي. انسانانو لومړۍ اساطیري دوره بشپړه کړه او بیا فلسفي دورې ته ورسېدل چې د فسلفي دورې پایله یې ساینسي لاسته راوړنې شوې. لویدیځوالو فلسفي افکار په سیستماتیکو کالبونو کې منظم کړل او په دې توګه یې فلسفي مکتبونه ایجاد کړل، خو په ختیځ کې فلسفه له ادبیاتو،هنر، عرفان، ادیانو، تاریخ او نورو ټولنیزو پوهنو سره ګډه پاتې شوه او په دې توګه دلته منظم علمي ـ فلسفي مکتبونه رامنځ ته نه شول.

په وروستیو پېړیو کې یو شمېر ختیزو ټولنو د دې لپاره چې ځان د

لويديزو فلسفي مکتبونو څخه خبر کړي، نو د لويو فيلسوفانو آثار او تفسيرونه خپلو ژبو ته راوژباړل او په دې توګه يې د ټولنې ګڼو علمي مسئلو او پوښتنو ته د ځوابونو او حللارو د موندلو لاره هواره کړه.

پښتو او پښتانه له بده مرغه په دغه برخه کې وروسته پاتې دي، د يو شمېر لويو ليکوالو، ژباړونکيو، استادانو او افغان فيلسوفانو په زيار د ګوتو په شمېر کتابونه ليکل يا ژباړل شوي دي چې لاهم پوهنې ته د تږيو ځوانانو اړتيا نه شي پوره کولای.

زموږ قدرمن او پُرکاره استاد پوهاند دکتور محمد حسن کاکړ د خپل ژوند په دې وروستيو کلونو کې له خپلو ستومانيو او روغتيايي ستونزو سره سره د همدغې اړتيا پربنسټ د ځينو مهمو فلسفي آثارو ژباړې ته د همت اوږه ورکړې ده او په دې توګه يې ځوان نسل ته دوه درسونه په ميراث پريښي دي، يو دا چې د ده له خوا راژباړل شوي آثار ولولي او ځان پرې وپوهوي، دوهم دا چې د خپل دغه قدرمن مشر دعلمي پلونو پر کرښه ګام کښېږدي او پخپله هم د نورو مهمو فکري او علمي آثارو ژباړې ته ملا وتړي.

ستاسو په لاس کې کتاب د نولسمې پېړۍ دګټوروالې (utilitarianism) فلسفې د تکړه مفسر (جان سټوارټ مېل) د افکارو په اړه د (پال ستراټرن) رساله ده چې زموږ پياوړي استاد کاکړ راژباړلې ده.

کاکړ تاريخي بنسټ وياړي چې د خپلو ګټورو خپرونو په لړ کې د استاد دغه نوې ژباړه هم خپروي.

بنسټ د خپل کار له پيل څخه تر نن پورې د استادهغه تاليفات او ژباړې خپاره کړي دي چې د افغاني فرهنګ په معاصره دوره کې خپل ځانګړی ځای او ارزښت لري.

موږ باور لرو چې د جان سټوارټ مېل له افکارو او فلسفي باورونو سره به د افغانستان د ځوان نسل آشنایي له همدغې رسالې څخه پیلیږي. د دې رسالې منځپانګه، ځکه په افغاني ټولنه کې مهمه ده چې د ګټورولې فلسفه دلته لا چا ډېره دیوې مجردې علمي لارې په توګه نه ده پېژندلې. د ګټورولې منطق پر دې ولاړ دی چې هغه افکار او اعمال غوره دي چې ګټه یې عامه وي او د ټولنې لویه برخه ورڅخه تر ټولو ډېره ګټه پورته کولای شي. د سټوارټ مېل له نظره د اخلاقو او قانون وجودي فلسفه پر همدې ولاړه ده چې څنګه د ټولنې اکثریت ته ډېره ګټه ورسولای شي.
بنسټ هیله لري چې په راتلونکي کې هم د استاد او نورو پوهانو د آثارو او ژباړو د چاپ له لارې په افغانستان کې د پوهې او فرهنګ مینه والو ته نور په زړه پورې آثار هم وړاندې کړي.
موږ د دغې رسالې پاڼې په داسې شېبو کې چاپ ته استوو چې د استاد کاکړ د روغتیا، ژوند او نورو آثارو د پنځولو وس موندلو لپاره مو د دعا لپې د لوی خدای ج دربار ته پورته کړې دي.
دې دعا ته ستاسو قدرمنو لوستونکیو د آمین ویلو په هیله.

کاکړتاریخي بنسټ

د علمي بورډ سکرتریت
۱۳۹۵ د مرغومي لسمه
کابل

د ژباړونکي پېلامه

د نونسمي پېړۍ برتانوي فیلسوف جان ستوارټ مل (۱۸۰۶-۱۸۷۳) افغانانو ته ناآشنا دی. دغه ژباړه به لومړۍ لیکنه وي چې په اړه یې په پښتو وړاندې کیږي. دغه کتابګوټی په ۲۰۰۲ کال کې د فلسفې استاد پال سټراترن (Paul Strathern) خپور کړی دی. دا د لرغوني یونان نه تر اوسه د لوېدیزي نړۍ د نامتو سوچوالو په اړه د ۲۸ کتابګوټو په لړ کې خپور شوی دی. لیکوال یې د آیرلېنډ د ډبلن د ښار په پوهنتون کې په فلسفه کې زده کړه او په لندن کې یې د فلسفې او ریاضي ښوونه کړې ده.

جان ستوارټ مل د انګلستان یو نامتو سوچوال وو او نظرونو یې په لوېدیز مدنیت باندې ژور اثر کړی دی، خو ده رسمي زده کړه نه ده کړې. پلار یې دننه په کور کې د هغه روزنه او پوهنه کړې ده. دده پوهنه په دغه ډول او په دغسې سویه شوې چې شاید په نړۍ کې د بل چا روزنه او پوهنه په دغه ډول نه وي شوې. پلار یې، جېمز مل (James Mill)، هوډ کړی و چې له خپل زوی نه یو نابغه جوړ کړي.

جېمز مل دغه کار د انګلیس د یوه نامتو فیلسوف، جان لاک (John Locke)، ددغه نظر پر بنسټ کاوه چې د انسان ذهن په پیدایښت کې د "سپین کاغذ" په شان دی. نورو فیلسوفانو دغه "سپین کاغذ" سپینه تخته یا نالیکلې تخته (tabula rasa) نومولې. د جان لاک د نظر له مخې پوهه یوازې له تجربې څخه راوزي او "په پوهه داسې څیز نشته چې ړومبی په احساسونو کې نه وي." ددې مانا دا کیږي چې پوهه له احساس

نه پرته ممکنه نه ده. او هغه وخت چې احساسونه دماغ ته ورسیږي، هغه یې یوله بله نښلوي او فکر پرې کوي. لاک دغه پروسه عقلي استدلال بولي. په دې ډول نظرونه او فکرونه په اصل کې د احساسونو محصول دي او شخصیت د نظرونو یو پېچلی ترکیب دی او شخصي هویت په حافظه کې د نظرونو له ذخیره کولو څخه حاصلیږي.(۱)

په ساده ژبه د جان لاک د نظر له مخې انسان اول د حواسو له لارې اطلاعات تر لاسه کوي او دماغ بیا له هغو نه د فکر کولو په پروسې سره مفهوم او علم ته رسیږي. دغه طریقه تجربي پوهه (empiricism) نومیږي. نورو برتانوي سوچوالو، په خاص ډول ډېویډ هیوم (David Hume) (۱۷۱۱-۱۷۷٦)، برکلي (George Berkeley) (۱٦۸۵ -۱۷۵۳) او ستوارټ مل ورته انکشاف ورکړ. دا د ذاتي آیډیا ګانو له فلسفې څخه بېله ده چې د فرانسې فیلسوف رنه دکارت (Rene Descartes) (۱۵۹٦-۱٦۵۰) دمخه وړاندې کړې وه او زموږ په مهال کې امریکایي ژبپوه، نوم چامسکې او نورو دغه نظر وړاندې کړ چې انسان د ژبې جوړولو استعداد له اول نه په طبیعي ډول لري. (۲) چامسکي دغه نظر وړاندې کړ چې " څنګه چې هر ماشوم ددې استعداد لري چې هر ډول ژبه زده کړي، نو ټول ماشومان به هغه بنسټیز جوړښت په ګډه ولري."(۳)

جېمز مل چې د جان لاک د نظر له مخې د خپل زوی پوهنه په خپل لاس ونیوله، پروګرام یې دا شو چې د هغه د ذهن "سپین کاغذ" یا "تالیکلې تخته" له عقلي فکرونو څخه ډکه کړي، بیا نو دا منطقي وه چې د جان ستوارټ مل ښوونه د لرغوني یونان د تعلیماتو له مخې وشي چې مدنیت یې، د وخت د نورو مدنیتونو پرخلاف، په اساس کې د عقل پر

پرنسیپونو ولاړ وو.

ستوارټ مل په دري کلنۍ کې د ریاضي او لرغوني یوناني ژبي او په اته کلنۍ کې د لاتین، الجبرې او هندسې په زده کړې پیل وکړ. په دولس کلنۍ کې د منطق او فلسفې د زده کړې لپاره تیار و. زده کړه به د سهار په شپږو بجو پیل کېدله او ټوله ورځ به یې دوام کاوه.(د بارک حسین اوباما مور هم په شپږو بجو په اوباما زده کړه پیل کوله.) د مل کور د هغه لپاره ښوونځی وو او پلار یې د خپل زوی د عقلي استعداد او انکشاف ته متوجه و؛ د هغه احساساتي او جذباتي خوا یې له نظر نه غورځولې وه. شعري او تخیلي خوا یې هم له پام نه غورځولې وه. دهغه ټول کوښښ په دې کې و چې د خپل زوی عقلي ظرفیت د تنور د دورې پوهانو د نظریو له مخې و غوړیږي. ددې لپاره یې مناسب چاپېریال هم ورته برابر کړی و. جېمز مل چې د افراطي فیلسوفانو (radical philosophers) یو وتلی کس و، خپل زوی هڅاوه چې ددوی په بحثونو کې ګډون وکړي. د هیواد نامتو اقتصاد پوه، ډېوید ریکارډو (David Ricardo)، هم په همدغې ډلې کې و. مل په تنکۍ ځواني کې د هغه او د پلار په بحثونو کې ګډون کاوه او د سیاسي اقتصاد په اړه یې پخپله هم نظر ورکاوه. خو دده لوی هڅوونکی نامتو او غېرعادي فیلسوف جرمي بنتهام (Jeremy Bentham) (۱۷۴۸- ۱۸۳۲) و چې د خپل ابتکاري ذهن په قوت او پرله پسې زیار سره هم نوي پروجې ایستلی او هم یې نوې ایډیاګانې وړاندې کولې، ددغې فلسفې پر بنسټ چې د خورا ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي، د قانون او اخلاقیاتو بنسټ دی.

بنتهام هم د ستوارټ مل له پوهنې سره علاقمن شو. د پلار په شان یې هغه دغسې یو کس وګاڼه چې دده فکري میراث به نوي نسل ته ورسوي.

دا یو پرځای تشخیص ثابت شو. مل په ځوانۍ کې د هغه د شاوخوا یو میلیون یادښتونو او وړو لیکنو نه یو منسجم اثر را وایست، په نامه د 'شواهدو په اړه' (ON EVIDENCE). خو مل چې د بنتهام د ګټورتوب په فلسفه کې څومره ژور کېده، هغومره پرې انتقادي کېده. ان تر دې چې ځانله یې بېله لاره غوره کړه، لږ و ډېر هسې چې په لرغوني یونان کې چې ارسطو د افلاطون د ایډیا فلسفه چې موجوده نړۍ یوه ایډیا ده، ترک کړه او د تجربې او مشاهدې لار یې ونیوله او په نونسمي پېړۍ کې مارکس د هیګل ایډیالي فلسفه په مادي فلسفې واړوله.

مل برسېره پر دې چې د بنتهام د خوښي فلسفې، د لذت پر وړاندې د کېفیت خوا ټینګه ونیوله. د هغه د ګټورتوب په فلسفه کې یې د لیبرال فکر ګډه کړ، په دې ډول چې " د خوښۍ ارزښت په هغې ښېګڼې کې پروت دی چې د فرد ژوند ته یې راوړي. بیا هم د ټولو له ګټې سره باید د ټولو فکر په نظر کې وي. اجبار باید هیڅ نه وي. نیکمرغي به په هغې ټولنې کې ښه نفوذ کولی وشي چې هلته هرڅوک پرېښوول شي چې د خپلې خوښي نېکمرغي ولټوي او یوازنی شرط باید دا وي چې د نېکمرغۍ دغه فردي ډول د نورو د نېکمرغۍ له رقم یا له ټولیز ښه والي سره ټکر و نه کړي."

مل په دې ډول په عملي ژوند کې په فردي آزادي باندې ټینګ ودرېد. دی معتقد و چې " فرد په خپل ځان، په خپل بدن او په خپل ذهن باندې د مطلق حاکمیت خاوند دی." په دې ډول "مل آزادي غوره کړه چې فردي موخو ته پرې ورسیږي." مطلب "دا و چې د فرد د غوړېدلو وړ طبیعي قوت آزاد شي، ددې له پاره چې موږ ټول قادر کړي چې خپل ټول استعدادونه کشف کړو. دغسې آزادي به زموږ ټولو استعدادونو ته د

تخلیق او ابتکار لامل شي. په نتیجه کې به موږ وکولی شو چې په اخلاقي، روحي او عقلاني لحاظ پرمختګ وکړو. دا به په خاص ډول دغسې ټولنه رامنځ ته کړي چې په هغو ناوړو پیښو غلبه وکړي چې مارکس یې پارولی و، خو د انقلاب له شدیدو ورانیو څخه پرته."

د مل فکرونه په لیبرالیزم، امپیریسیزم او یوټلیټیریزم، یا د آزادۍ په فلسفه، د تجربې په فلسفه او د ګټورتوب یا د نېکمرغۍ په فلسفه خلاصه کېدلی شي، خو دا د هغه د فکرونو یو ساده او نیمګړی تصنیف دی.

لیبرالیزم هغه سیاسي، اجتماعي او اقتصادي دکتورین یا نظر ته ویل کیږي چې کلاسیک جوړښت یې په فردي آزادي، محدود حکومت، تدریجي ټولنیز پرمختګ، لیسه فېر، یا آزادې سوداګرۍ ولاړ وو. اوسنی لیبرالیزم په داسې حال کې چې په فردي آزادي او شخصي فرصت عقیده لري، له دولت نه غواړي چې په ټولنیزي ښېګڼې او ټولنیز سیاست کې رول ولوبوي. د دواړو شکلونو مفهوم د عمل او وجدان آزادي په غیر کې نیسي. لیبرالیزم په نونسمې پېړۍ کې د منځنۍ طبقې له سوداګرو او متشبثانو د ایډیالوجۍ په شان انکشاف وکړ. د هغه عقلي بنسټ د جان لاک په سیاسي فلسفې او د تنور دورې په انساني پرمختګ، او د عقلانیت په عقیده د آدم سمت د آزاد مارکېټ په اقتصادي نظریو او د بنتهام او جان سټوارټ مل د ګټورتوب په فلسفې ایښوول شوی و.(٤) د لیبرالیزم مرکزي ټکی فردي آزادي ده، په دې ډول چې فرد به د قانون له مخې له محدودیت او اجبار نه آزاد فعالیت کوي او له دغې لارې به هم د ځان او هم د ټولنې ګټې خوندي کوي. څنګه چې ټولنه له افرادو نه جوړه ده، که افراد پوه، فعال او د ایډیال خاوندان وي، ټولنه ډینامیکه او ابتکاري کیږي. د مل په نظر دا د ټولنې مسئوولیت دی چې دغسې افراد

و روزي. دی دا هم وايي چې هر فرد د بل په شان مهم دی. ګدایګر له پاچا زوی سره برابر دی او په نړۍ کې ټول په یوه ډموکراټیک بنسټ ولاړ دي.[۵] ځینې نور ددې پرخلاف وايي چې د افرادو اصلاح د ټولنې په اصلاح پورې تړلې ده، خو تجربو ښوولې د ټولنې په نامه د غېر ډموکراټیک حکومت له خوا د افرادو اصلاح اجبار او تشدد حتمي کوي چې دا مل او ملګرو ته د منلو وړ نه دي. د افرادو د اصلاح اساسي لار پوهنه ده چې له بده مرغه په ټولې نړۍ کې ورته لازمه توجه نه کیږي. تر هغو چې پوهنه او روزنه د ماشومتیا په مهال د فامیلونو او وروسته د ټولنې له خوا په ډیموکراټیکي طریقې سره و نه شي او د انسان دوستۍ مضمون په درسي نصاب کې شامل نه شي، د ټولنې او په نهایت کې د نړۍ والي ټولنې اصلاح به هسې یو خیال او د انسان ژوند به تل کړکېچن او ناخوښه وي. په اصل کې دا پوهنه، پوهه او ټکنالوجي ده چې د پرمختګ، نېکمرغۍ او د باکیفیته ژوند لامل کیږي. ارسطو ویلي وو چې مور او پلار اولاد ته ژوند ورکوي خو ښوونکی ورته ښه ژوند ورکوي.

امپیریسیزم یا تجربي فلسفه د پوهې هغه طریقه ده چې د حواسو په شواهدو سره تائیدیږي. په لیدلو اوریدلو، بویولو، حس کولو او چښلو سره موږ د شاوخوا په اړه مفکوره جوړوو. په دې ډول تجربي پوهه له هغو نظریو څخه جوړیږي چې د مشاهده شویو یا حس شویو واقعیتونو (facts) پر اساس تر لاسه کیږي.[۶] داسې هم ویل کیدلی شي چې تجربي پوهه هغه پوهه ده چې وايي د واقعیت د موضوع ګانو ټوله پوهه له تجربې، مشاهدې او حس کولو نه راوزي او د پوهې تولې ادعاګانې یوازې د تجربې له لارې د اعتبار وړ کیدلي شي. د پوهې دغې فلسفې په انګریزي ویونکو ولسونو باندې ژور اثر کړی دی او له جان لاک نه

وروسته د برتانیې ډېرو سوچوالو هغې ته ډېر انکشاف ورکړی دی.
د نېکمرغۍ یا ګټورتوب د فلسفې اصلي پرنسیب دادی چې د خورا ډېرو خورا ډېره نېکمرغي د قانون او اخلاقیاتو بنسټ دی. ددغې فلسفې مبتکر جرمي بنتهام وو او جان سټیوارټ په همدغه نامه په خپل یوه اثر کې ډېر ژور لاړ، انکشاف یې ورته ورکړ او د هغه کمي یا مقداري شکل یې کیفي کړ او دایې هم وښودله چې هغه ډېرې درجې لري. ددغه کتابګوټي د لیکوال په ژبه " د لیبرل ګټورتوب ایډیا چې مل ورته انکشاف ورکړ، د هرې هغې ټولني له لارې چې څومره لیبرال کېدله، هغومره خپرېدله. تر دې حده چې د ګټورتوب دغه پرنسیب اوس په لویدیځ ډول ډموکراسیو کې د اساسي قانوني حق په شان شوی دی."
مل د خپل ' د سیاسي اقتصاد پرنسیبونه' په نامه اثر کې د برتانیې د کلاسیکو اقتصاد پوهانو په نظریو کې اساسي تغیر راوست او هغه دا چې په اقتصادي فعالیت کې تولید قوانین لازم کوي. یعني آزاد مارکیټ ځانله قوانین لري چې مداخله باید پکې و نشي، خو "وېش" هیڅ قوانین نه لري او شتمني همدا چې تولید شوه د ټولنې د هغې برخې احساسات او نظرونه ورته قوانین ټاکي چې تولیدوي یې. مل د شتمنۍ په وېش سره په پانګه والي نظام کې اخلاقیات ګډ کړل. مل په دغه ډول د کلاسیکو اقتصاد پوهانو د نظرونو په دغسې اړولو سره د پانګه والۍ نظام له بېخ نه اصلاح کړ. دا په زیاته اندازه دده ابتکاري نظرونه دي چې د نن ورځې لوېدیځه نړۍ ډموکراټیکي او د عامه ښېګڼو (welfare) ټولنې شوې دي او په هغو کې د هر چا د فکرونو او ابتکارونو لپاره لاره خلاصه ده.
مل ته فردي آزادي دغومره مهمه وه چې د خپل پلار د نظر له مخې یوازې عقلي اړخ یې د انسان پېژندني لپاره کافي و نه ګاڼه او د هغه د ښې

پېژندني لپاره د رومانتیکي شاعرانو او لیکوالو آثارو ته هم ورننووت. پلار یې دده پوهنه او روزنه ددغه نظر له مخې کوله چې دده دماغ د جان لاک په نظر یوازې له عقلي فکرونو څخه ډک کړي. مل ددغسې روزنې او پالنې په اثر دغسې انسان شوی و چې "... تر اوه ویشت کلنۍ پورې د هغه دنننې ژوند په دلیل او عقل سره پوره اداره کېده." مل به د تنور دورې په نیمګړتیا او د چارلز ډارون (۱۸۰۹-۱۸۸۲) 'د عضوي موجوداتو سرچېنه' په لوستلو سره په دې فکر شو چې انسان له عقل نه برسېره نور طبیعي میلانونه هم لري چې هغه کړوړو ته که هغه شعوري وي یا غېر شعوري، هڅوي. هانس مور ګنیتا د عقلاني فلسفې دغه نیمګړتیا په دغه ډول واضح کوي: " عقلاني فلسفې د انسان طبیعت، د اجتماعي نړۍ طبیعت او پخپله د عقل طبیعت سم پېژندلی نه دی. هغه دا نهویني چې انسان درې بعدونه لري، بیالوجیکې، عقلاني او روحي. د بیالوجیکي محرکاتو او د روحي غوښتنو په نظر کې نیولو سره هغه د انسان د ټول شته والي په حدودو کې هغه وظیفه په ناسمه توګه تعبیروي چې عقل یې تر سره کوي."(۷)

خو دا چې پخپله عقل څه څیز دی، په دې اړه دقیق تعریف نه دی لیدل شوی، که څه هم انسان د عقل خاوند دی او د هغه په حکم عمل کوي، یایې باید وکړي. د یوه ماشوم ګوته چې اول ځل په اور وسوځېدله، بیا د عقل په حکم له اوره څخه ځان ساتي. په دې ډول عقل هغه استعداد یا قوې ته ویل کېدلی شي چې انسان پرې د ځان ساتنه کوي او د ځان په خاطر بل چاته هم خطر نه پېښوي او دی چې کله روحي، عقیدوي، جسمي او نورو محدودیتونو او دسپلیونونو ته غاړه ږدي، دغه کار په اصل کې د ځان د پاره کوي. بیا هم مور ګنتا: " هغسې چې په فزیکي

نړۍ کې د عقل د قوانينو سره د برياليتوب ضمانت کوي، داسې هم هغه په ټولنېزه نړۍ کې د عقل له قوانينو سره مطابقت کوي. که ټولو انسانانو د عقل حکم ومانه، جګړې به چې سره بېلوي يې، ورکې شي. او که نور څه نه وي، په روغې جوړې به واوړي. ... يوه کامله نړۍ هغه ده چې ټول يکي د عقل د حکم اطاعت وکړي."(۸)

البته دغسې کړه اسانه نه دي، په تېره بيا په هغه چاپېريال کې عقل او عقيده سره وران وي، لکه چې زياتره همدغسې وي. خو که انسان روغ او آرام ژوند غواړي، بله لاره هم نه لري. نو انسان چې له هر نظر نه عمل کوي دا يې په ګټه ده چې هغه د عقل په رڼا کې وکړي. که د عقل دقيقه پېژندنه ګرانه ده، په دستور يې عمل کېدلی شي. په دې اړه جان سټوارټ مل ښه بېلګه کېدلی شي چې د ښې روزنې او پالنې له امله يې تر پايه پورې د انضباط او پرنسيب له مخې ژوند وکړ او روحي، جنسي او عقيدوي تمايلاتو ته تسليم نه شو. ددغسې پوهنې او روزنې په رڼا کې و چې هغه يو نادر فيلسوف شو. که هغه له دغسې پوهنې او روزنې نه بهره من نه وای، هغه شايد يو عادي او بې نومه انسان تېر شوی وای. دده مثال ښيي چې په سمې روزنې، سمې پوهنې او سمو ضابطو سره عقل انکشاف کوي او انسان د کمال په لور درومي. بيا نو ويل کېدلای شي چې انسان په ښې پوهنې سره قادر کېدلی شي چې ځان او نور وپېژني او د دوستۍ په روحيې سره ژوند وکړي.

دا به د جان سټوارټ مل او داسې نورو برتانوي فيلسوفانو د نظريو له امله وي چې اوسني برتانويان په يوه منظمه ټولنه کې په عمومي ډول د عقل په رڼا کې ژوند کوي، سره له دې چې ددوی د ټولنې مخينه سخته طبقه ييزه او ترخه ده. خو برتانويانو دغسې ژور سوچوالان درلودل چې د

افرادو د استعدادونو د غوړېدلو او د ټولنې د اصلاح او ښه تنظیم په اړه یې اساسي ابتکاري نظرونه وړاندې کړي دي. دا به ددوی د نظریو او داسې هم د لوړو پوهنېزو مرکزونو د شته والي له امله وي چې برتانویان اوس په سالمه ټولنه کې د فردي آزادۍ پر اساس ژوند کوي او خپلمنځي ستونزې او کشالې په خبرو سره هواروي. په لندن کې د پوهنتون د زده کړې په وخت کې ماته مالومه شوه چې په برتانیه کې د فردي آزادۍ او عقل له مخې غونډې او بحثونه عام دي، نه یوازې په درسي او علمي مرکزونو کې، بلکې په کلیو کې هم ددغسې بحثونو او د لوړې سویې د انتقادي پوهنې له امله به وي چې برتانویان اوس په عمومي ډول د فکري تقلید له حال نه وتلي او د آزاد فکره انسانانو سطحې ته لوړ شوي دي. مهم فردي خاصیتونه یې دا دي: په رښتینتوب معتقد دي، له دروغ ویلو نه ډډه کوي، فزیکي خپړې نه سره لګوي، اداري فساد پکې نشته. ددغه واقعیت غټه بېلګه داده چې د لندن پوهنتون له حکومت نه بودجه ترلاسه کوي، خو حساب نه ورکوي. په دغه دلیل که حساب ورکړي، علمي آزادي به یې محدوده شي. حکومتي چارواکي په دې اړه شکایتونه کوي، خو ویلی نه شي چې په پوهنتون کې اداري فساد دی. برتانویانو ته پوهه او پوهنه دغومره ارزښت لري چې ځینې چارواکي یې، د ښځو په ګډون، له تقاعد وروسته هم د لوړو زده کړو کورسونه وایي. دوی د انسان دوستۍ له لوړې درجې نه بهره من دي. د انګلستان، سکاټلېنډ، ویلز او شمالي آیرلېنډ ځینو سیمو ته د سفر په وخت کې محلي خلکو ما ته چې یو بېګانه کس وم، په ورین تندي لارښوونه او د ضرورت په حال کې راسره مرسته کړې ده.

د برتانوي افرادو د کرکټر د جوړېدلو عوامل ډېر دي، لکه د نورو خلکو

چې دي، خو متفکرانو یې په دې اړه اساسي اثر لرلی دی، لکه هسي چې د لرغوني یونان فیلسوفانو چې د آتن په آزادو نارینه و باندې لرلی و. په لرغوني یونان کې د مذهبي بندیزونو په نشته والي سره آزاد تفکر عام و. نتیجه یې د سترو متفکرانو هسکېدنه شوه، ډېر نومیالي یې سقراط، افلاتون، ارستو، زینو او نور دي. (۹) دوی دغسې متفکران وو چې د انسان په اړه ددوی فکرونه د عالمي اوصافو د لرلو له امله تر اوسه هم د اعتبار وړ دي.

د "سقراط د محکمې او مرگ" په نامه د افلاتون له څلور ډیالوگونو نه ښکاره ده چې عادي نارینه آتنیان چې د سقراط د بندیتوب په وخت کې له هغه سره غږېدلي دي، د عقل او فکر په چوکاټ کې غږېدلي دي، نه د جذبې، احساس او عقیدې له مخې. که څه هم د بحث زیاتره موضوع گاني د سقراط د ژوند یا مرگ په اړه وې چې دوی یې ټینگ پلویان وو. (۱۰)

خو زموږ افغانان په دغې یوویشتمې پېړۍ کې هم جذباتي، احساساتي او مذهبي دي. تربورگلوي، انتقام، دښمني او وژنه پکې مروجه ده. اوس خو لا ځان وژنه او بل وژنه هم پکې مروجه شوې ده.

پوښتنه داده چې افغانان چې تر برتانویانو اوږد تاریخ لري، ولې په دغه فکري حال کې دي؟ په لنډه توگه، افغانان په پېړیو، پېړیو کې پخپله اراده یا د اجتماعي جبر له مخې مقلد او نا آزاد وو او د عنعنو او دودونو له مخې یې تقلیدي ژوند کاوه. له هغو فکرونو او نظریو سره هم نا آشنا وو چې د نویو انکشافاتو له امله، په نورو ټولنو کې د فرد او ټولنې په اړه وړاندې کېدل، نو په ژوند کې یې اساسي بدلون پېښ نه شو. خو افغانان د حنفي مذهب او د خپل چاپېریال د واقعیتونو په رعایت سره د نونسمې

پېړۍ تر نیمایي پورې په فکر او عمل کې اعتدالي او په مذهبي لحاظ د زغم خاوندان او آزاد طبع وو. له دوی سره په ملک کې ارمني عیسویان، یهودان، هندوان او سیکان اوسېدل. له هغه وروسته وو چې افغانان اول له برتانویانو سره د جنګونو او په شلمه پېړۍ کې له شوروي روسیانو سره د یوه اوږده جنګ له امله په خپلو دیني ارزښتونو نور هم ټینګ او د نامسلمانو په وړاندې حساس شول.

د قانوني پاچایي په ډموکراټیکه لسیزه کې د افغانستان په رسمي سیاست کې د لیبرالیزم پر اساس یو نوی فصل پرانیستل شو او د عصري پوهنې په پراخېدلو سره په تعلیم کړو افغانانو کې فکري آزادي نفوذ وکړ. په دغه وخت کې و چې یو شمېر فعال سیاسي افغانان د جرمني د مارکس، د روسیې د لینن، د جارجیا د ستالین او د چین د ماوزیتونګ د نظریو له مخې په عصري ګوندونو کې تنظیم شول او په وړاندې یې مذهبي ساتنپالان، د عراق د محمد عبدالوهاب، د هند د مولانا ابوالعلي مودودي او د مصر د حسن البنا او سید قطب د نظریو پر بنسټ په اسلامي تنظیمونو کې تنظیم شول. په دې ډول دوې سره پوره متضادې ډلې په سیاسي ډګر کې فعالې شوې او افغان سیاست سخت قطبي شو. دغه ګوندونه په یو څه استثنا یو په بل پسې په واک شول. دغو ګوندونو او تنظیمونو په واکمنۍ کې کوښښ کاوه چې د ټولنې اساسي اړیکي له سره تنظیمي کړي، هغه هم په حکومتي زور.

د بېګانه فکرونو او ایډیالوجیګانو پر بنسټ ولاړ و دغو ګوندونو او تنظیمونو خپله ایډیالوجي سپېڅلې او د متقابلې خوا ایډیالوجي پوچه او مردوده ګڼله. هرې ډلې د خپلې "سپېڅلې" ایډیالوجۍ په تعمیل کې د ټولنې جاري واقعیتونه په نظر کې نه نیول او په خپلې ایډیالوجۍ په جزمي

ډول ټینګ درېدل. بیا نو هرې خوا د واکمنۍ پر مهال خپل مخالفان ځپل او په تشدد سره یې له منځه وړل. افغانستان په دې ډول د لومړي ځل لپاره د سره متضادو او دښمنو ایډیالوجیګانو د پلویانو تر منځ د وژونکي مقابلې ډګر وګرځېد. لیبرال او ملي افغانان هم تر ډېره حده وځپل شول او ددوی په ځپلو سره متوسطه تعلیم کړې طبقه چې د کلونو کلونو د پوهنې محصول وه، له منځ ځخه ولاړه او د هیواد سیاست په حکومتي چارو کې د بې تجربې، هغه هم د افراطي او جزمي ګوندو او تنظیمونو ته منحصر شو. په نتیجه کې په افغانستان کې د سیاست په ډګر کې د تقلید او فکري مریي توب یوه نوې دوره پیل شوه.

اوس که څه هم ددغو ګوندونو او تنظیمونو د مطلقې ناکامۍ نه وروسته نوي لیبرال او ډموکراټ افغانان چې زیاتره یې تعلیم کړي او د انتقادي روحیې خاوندان دي، د عصري پوهنې په پراخېدلو سره، هسک شوي دي، بیا هم د فرد او ټولنې د اساسي موضوعګانو په هکله نوي اساسي فکرونه نه دي وړاندې شوي او ټولنه په اساس کې لا متحجره ده. اوس لا قومي او عقیدوي احساسات لا پیاوړي شوي او له مرکز نه د فرار میل ښکاره شوی او ملي پیوستون هم سست شوی دی.

دا ټول له دې امله چې د ګوندونو او تنظیمونو د واکمنۍ په مهال خپل هیواد تر زیاته حده له لایقو او مجربو افغانانو نه محروم کړ او په پرېمانه وژلو سره یې افغان ژوند هم ارزان او بې ارزښته کړ. په دغه ډول دغو ورانوونکو او وژونکو رجیمونو، سره له دې چې د سر یو څو لویان یې د پوهنتون استادان هم وو، د وژنې ډېر بد میراث پرېښود.

بده یې لا داده چې دغه میراث د سرطان د مرض په شان ریښې کړي او د خپل سر وژلو نوي طریقې اېستل شوې دي. دا په خاص ډول وروسته

له هغه و چې د امریکې زبرځواک حکومت د یوه بېګانه عرب، عصامه بن لادن په سر د ۲۰۰۱ کال په آخر کې د طالبانو اسلامي امارت په نظامي او هوايي قوت سره نسکور کړ او بیا د لوېدیځي نړۍ د ډېرو هیوادونو پوځونه هم د امریکې له لوی پوځ سره په افغانستان کې ځای پر ځای شول. په نتیجه کې د څه باندې لسو کلونو په موده کې د طالبانو د شریکو او دباندنیو پوځونو په مقابله کې له دواړو خواوو نه په زرګونو افغانان او باندنیان هم ووژل شول. امریکا په همدغه دوران کې د وران شوي افغانستان د بیا آبادولو په لار کې یوسلو درې میلیارډه ډالره و لګول، خو که دغه پیسې چې د افغانستان لپاره خورا ډېرې وې، په رښتیا او پر ځای لګولې شوې وای، افغانستان به بیرته ودان او د افغانانو غټې ستونزې به هوارې شوې وای. خو په افغانستان کې حکومت د بېساري، ډېر عام اداري فساد او د باندنیو د ناوړه مدیریت له امله و چې دغو پیسو خلکو ته هغومره ګټه و نه کړه چې دوی یې هیله من کړي وو.

اوس (۲۰۱٦) که څه هم د امریکې او ناټو پوځونه شاوخوا لس زرو ته لږ شوي دي او اصلي دنده یې جګړه کول هم نه دي، بیاهم یو پراخ جنګ روان دی او د وژلو او ترهګرۍ قربانیان افغان نظامیان او ولسي وګړي دي، دغه وژني، هغه هم د ولسي معصومو خلکو، باید افغانانو ته د زغم وړ نه وي، خو څنګه چې د پرله پسې جګړو او ترهګرۍ له امله د افغانانو ژوند ارزانه شوی دی. د سلیم عقل آواز ته وژونکي غوږ نه نیسي. اوس لا د وژني نوي شکلونه، انتحاري وژني (ځان وژنه او بل وژنه) نه یوازې د نارینه و، بلکې د ښځو او ماشومانو [وژني] هم رواج شوي دي؛ که څه هم دا د ټولو بشري حقوقو او اسلام پر ضد عمل دی. په قرآن مجید کې د النسا د سورت په ۹۳ م آیت کې ارشاد دی چې که " څوک

یو مؤمن په ارادي ډول وژني د هغه پاداش دوزخ دی چې هلته به (د تل لپاره) وي او د خدای تعالی عذاب او غضب به پر هغه وي او سخته جزا به ورته تیاره وي." لوی امام ابو حنیفه په فقه اکبر فتوا کې مؤمن دغسې مسلمان ښودلی دی: " مونږ هېڅ څوک د ګناه له کبله کافر نه ګڼو او نه مونږ د هغه له عقیدې نه منکر یو." (۱۱)

د وژني میراث لا هم په قوت کې دی او د ختم هیله یې ضعیفه ده. دا د افغان په تاریخ کې تر هر بل جنګ نه اوږد دی او ښکاري چې هغه به په یوه او بل شکل نور هم اوږد شي، مګر په هغه حال کې چې د سیاست د ډګر لوبغاړي د خپلو ایډیالوجي ګانو افراطي اړخونه پرېږدي او د زغم په ښوولو سره د روغي جوړې لار ونیسي. څنګه چې ددغو ډېرو ډلو مخینه د جنګ، وژني او افراطیت ده، قوي حکومتي نظام په خپله ګټه نهویني. دوی دا هم په نظر کې نیسي چې د شورویانو او د لوېدیزو پوځونو په وتلو سره کراري په وطن کې خوندي نه شوه او دوی په خپلو کې د جنګ یوه بله دوره پیل کړه. په داسې حال کې چې پخوا د برتانوي لښکرو په وتلو سره په وطن کې کراري شوې وه، هغه وختونه په افغانستان کې ددوی په شان تنظیمونه نه و.

دغه ټول جنګونه، د کورنیو جګړو په ګډون، دغومره اثرناک شول چې د افغانانو کرکټر او سلوک ته یې تغیر ورکړ. اوس حتی ښځې او ماشومان هم په دغسې بېرحمۍ سره وژل کیږي، لکه په دیارلسمه پېړۍ کې چې چنګېزیانو وژل. ددغو ټولو جنګونو، وژنو او د هیواد د ورانولو بیان نه دی شوی. امکان یې هم نه مالومیږي. یو څو وروستۍ بیلګې یې دادي: د تیر کال (۲۰۱۵) په اوایلو کې د کابل ښار د شاه دو شمشېره ماجت تر څنګ اتو نارینه و، په ګډه په جوش سره د فرخنده په نامه یوه ځوانه

نجلۍ ووژله. ما ته نه ده مالومه چې د افغانستان په تاريخ کې به دغسې بېرحمه وژنه، هغه هم د يوې ښځې او د ښار په منځ کې ارګ ته نژدې شوې وي. وروسته د غور ولايت د غلمين په ولسوالۍ کې شاوخوا شلو سريله طالبانو، نونس کلنه رخشانه يو په بل پسې په تيږو وويشتله، تر ځومړه شوه. د سريله طالبانو د صحرايي محکمې په نامه يوې سريله محکمې هغه په سنګسار محکومه کړې وه، په دې چې هغې له دېنه انکار کړی و چې له يوه پنځه پنځوس کلن سړي سره واده وکړي چې پلار يې ورته په نامه کړې وه. د ۲۰۱۵ کال په نومبر کې د زابل په ولايت کې اوه هزاره لارويان - څلور نارينه دوې ښځې او يو ماشوم ووژل شول، بې له دې چې کوم جرم يې کړی وي. ويل شوي دي چې دا د داعش (د عراق، شام د اسلامي دولت) ته منسوب د ملايانو کار وو. په ۲۰۰۸ يا ۲۰۰۹ کې په سوات کې د راټول شويو ډېرو خلکو په مخ کې د چند په نامه د اوه لس کلنۍ نجلۍ په درو وهل وو په داسې حال کې چې د هغې لاس اوپښې تړلي شوې وې. هغه وخت طالبان هلته مسلط وو. د ۲۰۱٦ کال په جنورې کې د فارياب ولايت په غورماچ کې يوه سړي د خپلې شل کلنې ښځې، رېزه ګل، پزه پرې کړه او خپله يې، چېرته نژدې، د طالبانو تر لاس لاندې سيمې ته پناه يووړه.

په بله سطحه کې څو کاله وړاندې د شرعي محکمې له خوا دښاغلي غوث زلمي په اعدام محکومېدل وو، په دې چې هغه د خلکو د پاره قرآن مجيد په فارسي اړولی و. دی بيا د کوم چا په شفاعت عفو خو له وطن نه د تل لپاره واېستل شو.

له دغو پيښو نه واضحه ده چې جنګ، هغه هم پرله پسې جنګ او وژنه، انساني صفتونه له منځ نه وړي او انسان وژنه عامه کيږي. د افغانانو په

تاریخ کې دغسې افغان وژنه عامه نه وه. دا ډېره غټه تراجیدي ده چې د افغانانو په ډېر ښکلي ملک کې دغسې کړغېړنې پیښې کیږي، هغه هم په یوویشمه پېړۍ کې. چاره په کار ده چې وخت له وخت نه تېر نه شي او که نه ددغسې جنګ، وژنې او ترهګرۍ به افغانانو ته ددغسې لویو ملي مصیبتونو لامل شي چې که خلاصون ترې نه کېدونکی نه وي، خورا ګران به وي. اساسي چاره پکار ده. د استاد محمد ظریف امین یار په نظر چاره داده چې: " ما باید در طرز تفکر خود تجدید نظر بنیادي کنیم." د اساسي چارې لپاره حتمي ده چې د افغانستان جاري واقعیتونه په نظر کې ونیول شي. افغانستان نور یو ګوښه شوی هیواد نه دی او افغانان نور په تقلیدي ژوند قانع نه دي. په میلونونو افغانان اوس په ګاونډیو هیوادونو او په لکونو نور په اروپا، امریکا او کاناډا کې پراته دي. تېر کال (۲۰۱۵) شاوخوا دوه نیم لکه افغانان اروپایي ملکونو ته د ژوند لپاره لاړل. دننه په وطن کې عصري پوهنه، د پوهنتون په سویه، تر هر بل وخت پراخه شوې ده او ډېر افغانان د الکټرونیکي مخابراتي وسایلو - موبایل تیلیفون، انټرنیت او تلویزیون له لارې له نړیوالو سره په زیاتېدونکې اندازه په تماس کې دي. هره ګړۍ د نویو مالوماتو خاوندان کیږي، تنویر کیږي او هڅول کیږي چې ژوند د عقل په لارښود وکړي او له تقلیدي ژوند نه مخ واړوي. دا یو پراخ او پراخېدونکی حرکت دی، پدې چې دا د عادي افرادو حرکت دی او افراد د هرې بشري ټولنې بنسټ جوړوي. اوس د افغاني ټولنې چلوونکو ته حتمي ده چې ددغه حرکت له پیاوړي کېدلو سره مرسته وکړي او، په خاص ډول، افغانانو ته د هر ډول پوهنې زده کړه اسانه کړي. افرادو ته د آزادي او ددغې لارې نه ممکن کیږي چې خپلو استعدادونو ته چې انکشاف ته یې ټاکلی حد نشته، د کمال په لور

انکشاف ورکړي. افراد د ښې پوهنې او آزادۍ په حال کې فکري ابتکارونه کوي او د ژوند لا ښې طریقې راباسي.

افغانانو ته هم اوس حتمي شوې چې له خپلو جنګونو نه عبرت واخلي او له نویو انکشافاتو نه د ژوند د ښه کېدلو لپاره ګټه واخلي. له دېنه پرته ژوند او راتلونکی به یې روښانه نه وي، لکه چې د پوهنتون یوه استاد ویلي دي چې: "بشریت په هغه ابتکاري استعداد چې فکرونه راباسي او عملي کوي یې، متبرک کېږي او په هغې ناتوانۍ په عذاب کېږي چې هغه یې ترک کړي چې وخت یې تېر شوی وي." (۱۲)

ددغه اثر تر لوړې لوی سرلیک لاندي، د آزادۍ فلسفه، د تجربې فلسفه، د ګټورتوب فلسفه ما اضافه کړې ده.

یو ځل بیا له محترم نسیم سلیمي صاحب نه مننه کوم چې له خپلو ډېرو مصروفیتونو سره سره یې دغه لیکنه هم ټایپ کړې ده.

م. ح. ک.

فبروري، ۲۰۱٦

یادښتونه

١- د قول نقل، ولیبم سهاکیان او تابل سهاکیان، د سترو فیلسوفانو ایدیاګاني، خپرونه د بارنز او نوبل، نیو یارک، ١٩٦٦، ,١٣٣
٢- د قول نقل، محمد اقبال وزیري، پښتو د تاریخ په بهیر کې، کاکړ تاریخي علمي بنسټ خپرونه، کابل، ٢٠١٥، ٢٠-,٢٢
٣- کرس روهمان، د آیډیاګانو نړۍ، د مهمو تیوري ګانو، مفهومونو، عقیدو او سوچوالانو قاموس، د بالنټاین کتابونو خپرونه، نیویارک،١٩٩٩، ,٣٨
۴- پورتنۍ سرچینه، ,٢٣١
۵- د قول نقل، سهاکیان، یاد شوی اثر، ,٤٥
٦- جارج نیلر، د پوهنې فلسفي بنسټونه، ژباړه د محّمد حسن کاکړ، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ٢٠٠٢، ,٤٣
٧- هانس مارګنتا، علمي انسان د قدرت سیاست په وړاندي، د شیکاګو پوهنتون خپرونه، شیکاګو، ١٩٤٦، ,٥
٨- پورنی اثر، ,١٤
٩- هومر بالابانس، د سقراط، افلاطون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه

انسان، ژباړه د محمد حسن کاکړ، خپرونه د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، کابل، ۲۰۱۰- ,۱۳۸۹

۱۰- افلاطون، د سقراط وروستۍ ورځې، د هرولډ ټارانټ ژباړه په انګریزي کې ۱۹۶۹. دغه اثر په بېلو نومونو ډېر چاپ شوی دی.

۱۱- اسلام، د جان ولیمنرتدوین، د جارج برازیلر خپرونه، نیویارک، ۱۹۶۲، ,۱۷۵

۱۲- ګري لینګ، ژوند، سکس او آیډیاګاني، اکسفورډ پوهنتون خپرونه، ۲۰۰۳، ۲۳۰.

جان سټوارټ مل
په نوي دقیقو کې

د آزادۍ فلسفه، تجربي فلسفه، د ګټورتوب فلسفه

جان سټوارټ مل په نوي دقيقو کې

د خورا ډېرو خورا ډېره نيکمرغي د قانون او اخلاقياتو بنسټ دی

د ګټورتوب فلسفې "سپېڅلی ربښتين توب"

جان سټوارټ مل (John Stuart Mill) د خېر رسولو يا ګټورتوب فلسفې (utilitarianism) ستر مفسر ګڼل کيږي، خو هغه دغه فلسفه نه ده ايستلې; حتی د هغې د ډېر پراخ نفوذ نوښت يې هم نه دی کړی. دا د غېرعادي نوميالي جيريمي بينتهام (Jeremy Bentham) کار و.

جان سټوارټ مل د ژوند په وروستيو کلونو کې د بنتهام يو دقيق انځور کښلی: " هغه نه دنننی تجربه لرله نه باندنی. هغه نه شتمني او نه دښمني

پېژندله، نه قوي جذبه، نه په مړه ګېډه مړښت. هغه حتی هغه تجربه نه لرله چې د ناروغۍ له امله وي. هغه له ماشومتیا نه تر پنځه اتیا کلنۍ پورې د هلک توب په روغتیا کې ژوند کړی. هغه نه خپګان، نه د زړه دروندتوب احساس کړی دی. هغه تر پایه پورې هلک پاتې شوی و."

د بنتهام کورنۍ هغه ته کافي شتمني پرې ایښې وه چې بې له کارکولو نه ژوند وکړي: هغه د بخت له دغه نعمت نه بېسارې ګټه اوچته کړه. خپل ټول ژوند یې فکر کولو ته ځانګړی کړ، خو دده ټول تفکر د فلسفې او نظري مسئلو په اړه نه و. د وړاندې تلونکې ګټې رسولو ایډیال چې هغه وړاندې کړ، دده په ټول سوچ نفوذ وکړ. بنتهام په ټولو ساحو کې پر مختګ غوښت. له سیاست نه تر محبس، له فلسفې نه تر یخ شویو نخودو پورې. د هغه ډېره نامتو عملي پروجه د بندي خانې په اړه یو نوی انقلابي تجویز و، په نامه د پان اپټیکان (Panopticon) یا ټول لیدونکی. دا د یوې ارابې په شان و چې په باندې خوا کې یې حجرې او په محور کې یې د چلوونکي یا امر برج تجویز شوی و. دغه ټول لید برج (pan optic) د محبس امر په دې قادر کاوه چې د ټولو کوټو څارنه وکړي، بې له دې چې پخپله ورته ورشي. خو دا ددغه اثرناک محبس د مؤسس یوازنۍ ابتکاري خاصه نه وه. بنتهام وړاندیز وکړ چې دده دغه محبس دې د ګټې کوونکې معاملې په شان وي، په دغه ډول چې هغه به خپل لګښت پخپله پوره کوي او هغه سخت کارونه چې بندیان یې کوي " ډېر بېلارې به پر لار برابر کي." دغه پروجه به په انسان پالي هم واوړي، ځکه چې چلوونکی به یې بندیانو ته ښه خواړه ورکولی وشي او روغتیایي حالت به یې ښه و ساتل شي او بندیان به چې څومره ډېر کار وکړي، هغومره ډېرې پیسې و ګټي. بنتهام په دغې پروجې کې دومره ډوب شو چې په

داسې حال کې چې کوښښ یې کاوه حکومت و هڅوي هغه عملي کړي، دغومره ډېر لګښتونه وکړل چې مفلس شي او نزدې و چې بندي شي. د افلاس له قوانینو سره د هغه آشنایي (چې لاهم د اته څلوېښتو ساعتونو لپاره یو ډول کړول کېدل او د غوړو پرې کېدل پکې و) یو عبرتناک درد و.

د بنتهام نور عملي تجویزونه د تلیفون له پخواني حال (چې د مخابرې، تیوبونو له شبکې نه کار اخیستل کېده.) تر هغې پروجې پورې رسېده چې د پانامه تړانګه له آرام سمندر سره په یوه کانال سره و مښلوي. دده بله پروجه د ترکاري سړول وه چې په ژمي کې په عیسوي اختر کې نخود و خوړل شي. نورې پروجې یې د قانون اصلاح، د مستعمرو خپلواکي د برتانیې د اساسي قانون تسوید، د لندن پوهنتون تاسیس او په پای کې د افلاس د پوره اړولو په هکله وې.

بنتهام د خپل ژوند ډېره برخه په دې کې تېره کړه چې حکومتي لویان خپلو پروجو ته متوجه کړي، خو ده پخپله دغه کار نه کاوه. دی یو محجوب شخص و او غوره یې ګڼله چې ګوښه ژوند وکړي او خپل وخت خپلو پروجو او نظریو ته ځانګړی کړي او یوازې له خپلو اخلاصمنو دوستانو او پلویانو سره لیدل کتل وکړي. ددوی په ډله کې جېمز مل (James Mill) د جان ستوارټ مل پلار شامل و. دغه کسان د فلسفي افراطیانو (philosophical radicals) په نامه یادېدل او دوی د بنتهام تجویزونه عام کول. د هغه د نظریو پلویتوب پراخ اثر وکړ، په خاص ډول په پارلمان کې چې هلته د هغه د متحدانو په ډله کې ډېویډ ریکارډو (David Ricardo) و چې د خپل وخت لوی اقتصاد پوه ګڼل کېده. حتی رسمي مقامونو ته د بنتهام پرله پسې فشار اچوونکې لیکنې

(کله کله نابېره) د لویو اصلاحات لامل کېدلې. د انګلستان بانک له ګورنر سره د نه جعل کېدلو بانکنوټ په اړه چې ده تازه پرې فکر کړی و، په مراوده کې هغه وپوښته چې په څه شمېر بانکنوټونه په جریان کې دي. د بانک ګورنر درک کړه چې دی یې په اړه معلومات نه لري. په بانک کې بل څوک هم پرې نه پوهېده. بانک، ددې لپاره چې د پیسو د جریان د کنټرول ادعا کولی وشي، درک کړه چې مالومه کړي دغه نامالوم شمېر څومره په دوران کې دی. په دغه ډول جرمي بنتهام په بانکنوټونو باندې د شمېر لیکنې او هم د لومړي مالي سیاست د مسئوولیت ادعا کولی شي. بیا هم بنتهام د یوه ځلاند سودایي شخه ډېر لېرې و. د هغه ټول څو اړخیز تجویزونه او پروجې د یوه مرکزي پرنسیب له مخې وې چې هغه د ګټې رسولو ایډیا (utilitarian idea) پر اساس ولاړې وې چې "طبیعت بشر د دوو خپلواکو بادارانو - درد او خوښي- تر حاکمیت لاندې کړی دی. یوازې دننه په دوی کې ده چې ویل شي، موږ باید څه وکړو، لکه هسې چې موږ څه کوو." په هغه وخت کې دغسې یو ځلانده او انسان پاله افراطي ګڼل کېدله. دغه واقعیت چې اوس موږ ته څرګند ښکاري، تر زیاتې اندازې د بنتهام، جېمز مل او د هغه د زوی، جان سټوارټ مل او د هغو د ګټورتوب فلسفې د ملګرو د برکته ده. هغه څه چې موږ یې مسلم ګڼو، د تاریخ په بهیر کې په ډېرو ټولنو کې دغسې نه ګڼل کېدله او، له یو څو نه پرته، په ډېرو ټولنو کې اوس هم همدغسې پاتې ده. د بنتهام د ګټې رسولو د ایډیال نتایج په نېغه توګه په ډموکراټیک لیبرالېزم واوښت چې د لویدیز په آزادو ټولنو کې نفوذ کوي.

د بنتهام د ګټورتوب فلسفه پر هغه څه ولاړه ده چې هغه " سپېڅلی ربنتینتوب" باله. ددغه "ربنتین توب" ادعا داده چې "د خورا ډېرو لپاره

خورا ډېره نېکمرغي اخلاقيات او قانون دی." د هغه مقصد دا و چې فلسفه او ورسره د اجتماعي پوهو پرنسيپونه د طبيعي ساينسونو په شان دقيق کړي. هغه د ګټورتوب فلسفې او د هغې د نيکمرغۍ پرنسيب د اخلاقياتو د نوې جاذبې قوت په شان وپېژنده. هغه په ډاډه زړه هيله کوله چې د هغې په پای کې به دی يوه ورځ د ټولنېزو پوهو او فلسفې، نيوټن په شان و پېژندل شی. د هغه اساسي دليل د "ګټې رسولو پر پرنسيب" بنا دی چې هغه د اخلاقي پرنسيپ په شان ورته کتل. کوم څيز چې د خوښۍ لامل کيږي، ښه او هغه چې د درد لامل کيږي بد دی. خو ددې لپاره چې دغه پرنسيپ اخلاقي وي حتمي ده چې د ټولنې له نظره ورته و کتل شي. کوم هغه چې پر حق وي، د هر يوه نېکمرغي اعظمي حد ته رسوي او هغه چې غلط وي د ډېر درد او رنځ لامل کيږي. موږ چې هرکله له سختو فيصلو سره مخ کيږو، حتمي ده چې نږه نېکمرغي له سوچه درد سره اندازه کړو.

دا موږ د ګټورتوب فلسفې له مشکل سره مخ کوي. څنګه ممکنه ده چې موږ په فردي يا د ټولنې په سطح کې خوښي اندازه وکولای وشو؟ بنتهام د خوښۍ د دقيقي اندازه کولو دغه ستونزه د "نېکمرغۍ محاسبې" (felicific calculus) سره په تفصيل هواره کړه. ده په خپل تحليل کې د خوښۍ اوه بېل بعدونه په لست کې ونيول، په شمول د هغه د دوام او د فردونو په شمېر سره چې په هغه سره متاثر کيږي. هغه داسې هم د شخص خوښي څلور بېل ډولونه په لست کې ونيول چې هغه له قدرت، شتمنۍ، مهارت، ښه نوم او په پای کې خو نه لږ بد نيتي (malevolence). داسې هم هغه يو درجن " ساده دردونه" و شمېرل چې په هيله کې له ناهيلۍ څخه پيدا کيږي (دا هغه کته ګوري ده چې موږ ټول مساکستان

(masochists) کوي. [هغوی چې له زورېدلو او سپک کېدلو څخه خوند اخلي] خو څرګند حقیقت دادی چې خوښي، فردي وي یا ډله ییزه، په کمي لحاظ اندازه کېدلی نه شي. داسې ټاکلی معیار نشته چې د یوې انګېزې یا محرکې (stimulus) شدت به په عام ډول له هغه نه راپیدا خوند ته مربوط کېدلی وشي. یو هندی فقیر ممکن له ترخې قورمې یا د اغزیو له توشکي نه خوند واخلي، په داسې حال کې چې هغه به یوه دنمارکي ته د زغملو وړ نه وي.
بنتهام له جېمزمل سره له نژدې څخه کار وکړ او له زوی جان مل سره یې د زړه مینه وښووله. دواړو ډېر زر ستوارټ مل د بنتهام وارث ولید، هغه ایدیالي انتخاب چې د بنتهام د ایډیاګانو څراغ به بل نسل ته ورسوي.
بنتهام د ۱۸۳۲ کال د جون په ۱۶مه مړ شو، دوې ورځې وروسته له هغه چې د اصلاح لایحه (reform bill) په پارلمان کې ومنله شي، د کومې لپاره چې هغه ډېرې هڅې کړې وې. دغې لایحې د برتانیې سیاسي څېرې ته تغیر ورکړ، په دې چې د رایې ورکولو حق یې دومره پراخ کړ چې د ښارونو لوی مرکزونه یې په نظر کې ونیول چې د صناعتي انقلاب له امله پړسېدلي وو. بیا هم دا هغه ډموکراسي نه وه چې موږ یې پېژنو؛ د ښکته منځنۍ طبقې او د کارګر طبقې ټول له رایې ورکولو نه بې برخې وې. سره له دې هم هغه په برتانیې کې د عامه ډموکراسي شروع وګڼل شوه چې په یوه پېړۍ کې یې تحقق وموند.
د بنتهام د مرګ هره برخه هغسې غېرعادي وه، لکه ژوند چې یې و. د هغه په "عصري علمي" وصیت کې ویل شوي وو چې، د جنازې په وخت کې دې د هغه تن د ویرجنو دوستانو په مخ کې ټوټه ټوټه شي او بیا یې هډوکي مومیایي شي، په داسې حال کې چې د هغه د خوښۍ په دریشي

کې د چکر وهلو په کالیو او د وښو په شاپو کې دي، په ښیښه یي صندوق کې ننداري ته کېښوول شي. ده چې هغه اټوایکان (auto-icon) [پخپله جوړ شوی تصویر] و گاڼه تر بلي هرې مجسمې څخه یې ډېر دقیق او مناسب یادگار وباله. دغه بیاباني غول (ghoulish) څېره چې د هغه له وصیته سره سمه درول شوې وه اوس په لندن کې د پوهنتون کالج کې په ښیښه یي صندوق کې لیدل کیږي چې ده د هغه په تاسیس کې قوي رول لوبولی و. (محصلان چې د بنتهام د خوښۍ د پرنسیب له مخې عمل کوي، هر څو کاله د هغه مومیایي شوی سر " آزادوي")

د جان سټوارټ مل ژوند او آثار

جان سټوارټ مل د ۱۸۰٦ کال د مي په ۲۰مه په لندن کې پيدا شو. پلار يې له اول نه د هغه پوهنه پر غاړه واخيسته. جېمز عزم کړی و چې د خپل زوی نه يو نابغه جوړ کړي. جان مل په درې کلنۍ کې د رياضي او لرغوني يونان په زده کړې پيل وکړ. په اته کلنۍ کې يې د لاتين، الجبرې او هندسې په زده کړې پيل وکړ. دی تر دوولس کلنۍ پورې د منطق او فلسفې لپاره تيار مالومېده، خو هرڅه د پلان له مخې وړاندې نه لاړل. داسې ښکاري چې ځوان مل په اوه کلنۍ کې د افلاتون دي ټيټس (Theaetetus) په يوناني ژبه کې لوستلی وي. دی که څه هم ددغه اثر د کلمو په مانا پوهېده او جملې يې ويلای شوې، خو درک يې کړه چې د مفهوم د پوهېدلو وسه يې نه لري. د افلاتون ددغې لوړې سويې، ډيالوګ چې په نظر کې ونيول شي چې پکي د علم لوړ اوښکلي ټکي څنګه تعريف شي، د ځوان مل دغه حيراني د تعجب وړ نه ښکاري، خو نه د هغه پلار ته. هغه خپل زوی ته ويل چې دغه اثر بيا ولولي.

د جان مل ښوونه، په پرله پسې او حتمي ډول هر سبايي په شپږو بجو پيل کېدله او ټوله ورځ به يې دوام کاوه. په عادي لوبو کې له نورو کوچنيانو څخه ګوښه ساتل کېده او تفريح ته نه پرېښوول کېده چې نه چې "د کار عادت مات شي او دلتې ميل پيدا شي." شعرياتو او تخيلاتو ته په ښه

نظر نه کتل کېدل. مشر مل په دې عقیده و چې شخصي جذبې باید د عمومي اجتماعي رضا او موافقې، یا نارضائیت په وړاندې وځپلې شي. د هغه دلارښود روحیه د والټر لنډور دغه شعار وو: " یو څو آشنایان لا لږ دوستان، پېژندګلویان هیڅ نه" جېمز مل چې د بنتهام د خوښي یا نیکمرغۍ د پرنسیب عام مبارز او د ستر اقتصادي متفکر، ریکاردو (Ricardo)، لوی خواخوږی سلاکار و، دننه په خپل کور کې په واقع کې د کلاسیکي ویکټوریا د عصر یو هیبتناک حیوان و، د خپل زوی د پوهنې سره د هغه زیږه اندېښنه بیخي ډېره وه. جان ستوارټ مل تر دیارلس کلنۍ پورې د هغه په خپله وینا " د سیاسي اقتصاد ټول کورس تمام کړی و." دا کومه مبالغه نه ده. ده د خپل پلار او ریکارډو تر منځ مباحثه کې ګډون کاوه؛ نوي اقتصادي افکار به یې جذبول او حتی پخپله به یې هم نظرونه وړاندې کول.

مل په ۱۸۲۱ کې په پنځلس کلنۍ کې د قانون او اخلاقیاتو په اړه د بنتهام اثر تر لاسه کړ. همداچې د هغه درې واړه ټوکونه یې ولوستل، وې ویل چې: "زه اوس یو بل انسان شوی یم." د بنتهام او د هغه فلسفي نظریو ته د هغه ستاینې حد نه لاره. " زه اوس د هغه څه څښتن شوم چې په ژوند کې به د موخې په نامه یاد شي؛ چې د نړۍ مصلح شم."

بنتهام د خپلو آثارو له خپرولو سره هیڅ علاقه نه لرله، هغه دغه کار خپلو پلویانو ته پرېښود چې د هغه د ناتمامو لیکنو نه کتابونه جوړکړي او د هغه ټول فکرونه د کتاب په دول واړوي چې ده هره ورځ د هغې موضوع په اړه څرګندول چې خیال ته به یې راتلل. ستوارټ مل په اتلس کلنۍ کې په دغې ډېرې غټې پروجې لاس پورې کړ چې د بنتهام د زرګونو نوټونو لیکنې، له یو میلیون نه ډېرې کلمې کېدلې، تنظیم کړي. دغه کار په پای

کې د شواهدو په اړه (On Evidence) څو ټوکیز اثر شو.
مل وروسته د خپل ژوند په اړه کتاب (Autobiography) کې په څرګند ډول ښکاره کړه چې: " زه هېڅکله هلک نه وم." یو څوک د هغه د کور دننی فضا تصور کولی شي چې دغسې څوک یې مشر وي چې د زوی په وینا یې " هغه هر ډول قوي جذبې ... په وړاندې ټینګه کرکه ښووله. ده هغه لېونتوب ګاڼه." خو د مل مور دا ټول په څه سترګه کتل؟ هغې یا د وېرې یا ناتوانی یا استعفی له امله هیڅ و نه کړل. داسې ښکاري چې هغې دا ټول دمخه لیدلي وو. د هغې مور دارالایتام چلولی و. له همدې امله به وي چې جان مل د خپلې اټوبایوګرافی په ۳۲۵ مخونو کې د خپلې مور یادونه یو ځل هم نه ده کړې.
جېمز مل د خپل زوی په دماغ مېنځلو کې دغومره بریالي وو چې تر اوه ویشت کلني پورې د هغه دنني ژوند په دلیل او عقل سره پوره اداره کېده. ځان ته یې اجازه نه ورکوله چې د پلار د هغه دماغ مېنځلو دماغ نه آخوا شي. دی حتی له خپلو استثنایي استعدادونو نه هم بې خبره و. هغه یې داسې ګڼل چې " هغه د همزولو له [استعدادونو څخه] نه دباندې او نه لاندې وي؛ څه چې زه کولای شم د متوسط استعدادونو هر هلک او نجلی یې په یقین سره کولی شي." دغسې قضاوت یوازې د هغه چا له خوا کېدلی شي چې له خپلو همزولو سره یې هیڅ نه وي لیدلي، یا په آزاد ډول ورسره ګړېدلی نه وي. سره له دې هم په دغه ځوان باندې چې هیڅکله هلک نه و، له ځان نه د خبرتیا حس ورو ورو غلبه وکړه. په داسې حال کې چې د ۱۸۲٦ کال په مني کې، د لندن له غبار نه ډک ښار کې د پخوا په شان پرله پسې کار کاوه، دمه وکړه او له ځان نه یې و پوښتل چې:
" داسې وګڼه چې ټوله آرمانونه دې په ژوند کې پوره شوي دي. ... آیا دا

به تاته غټه خوښي او نېکمرغي وي؟" د هغه په خپلو الفاظو یوه نوې نه ځپل کېدونکې ځان ویښتیا آواز په څرګند ډول ځواب ورکړ چې، 'نه'. په دغه ځواب سره مي دننه په وجود کې زړه ډوب شو. ټول هغه بنسټ ونړېده چې ژوند مې پرې ولاړ و." دغه ځوان چې د نېکمرغۍ په فلسفې یې ټینګه عقیده لرله، ددې توان نه لاره چې هغه د ځان کړي.

جان ستیوارټ مل هغسې عصبي ناروغي لرله چې ډېر دمخه یې فکر کېده، خو ده هغه پټه ساتلې وه. داسې ښکاري چې حتی مور او پلار هم پرې خبر نه و. سره له دې هم ددغې ناکرارۍ په حال کې د تغییر سین روان و. مل په دې پیل وکړ چې د ویلیم ورډز ورت (W. Wordsworth) (۱۷۷۰-۱۸۵۰) رومانتیک شعرونه او غېر عقلاني متفکرانو، لکه د فرانسې اجتماعي مصلح، سان سیمون (Saint -Simon) (۱۷۶۰- ۱۸۲۸) لیکنې ولولي. بیا یوه ورځ یې ځان په ناڅاپي ډول ولید چې د فرانسې د جذباتي شاعر جان فرانسوا مات مانتیل (Jean- Francois Marmontel) یادونه لولي. هغه وخت چې دغې فقرې ته ورسېدې چې شاعر په هغې کې د خپل پلار مړینه بیان کړې وه، مل په ژړا شو. دی وایي چې دی په خپل ذهن کې ددغې صحنې په "څرګندې مفکورې" سره و خوځېد. که څه هم دی دې ته اشاره نه کوي چې په هغې کې په رښتیا څه پېښېدل. د هغه خپله ځپل شوې هیله چې دده په خپل ژوند کې به دغسې صحنه پېښه شي چې له فرویډ نه دمخه وخت کې به دغسې روښانه نه وای. مل دغې نتیجې ته ورسېد چې دی اوس بیرته روغ شوی دی. " ددغه فکر ځپل چې په هغه کې ټول احساسات به مړه شوي وي، له منځه ځخه لاړ." اوس نو جان مل ځان دې ته ځانګړی کړ چې انسان پالنې ته په خپلې فلسفې کې ځای ورکړي.

مل که څه هم د ګټورتوب په فلسفې ولاړ و، په دې پيل وکړ چې په مؤسسانو يې انتقادي شي. د بنتهام په اړه يې درک کړه چې " ځان ويښتوب زموږ د عصر د نوابغو هغه شيطان [ياني د رومانتيک غورځنګ پلويان لکه ورډزورت] په هغه کې هيڅ ويښ نه شو." دی دغې نتيجې ته ورسېد چې بنتهام " د هغو ډېرو بې برکتو او بې حاصله خلکو په نسل پورې [تعلق لاره] چې انګلستان تل توليد کړي دي." دغه وروستۍ تبصره له خپل پلار سره د اشارې نه ډېر د غېر شعوري دښمنۍ تمثيل کوي، خو دی په همدغه وخت کې هم معتقد وو چې "بنتهام د بشريت ستر خېر غوښتونکی و." مل د ګټورتوب په فلسفه کې د انسان پالني عنصر له ننه ايستلو نه برسېره، په دې لټه کې شو چې ټول مفهوم يې پراخ کړي. هغه ددغه کار په کولو سره په دې پيل وکړ چې د لېږې رسېدونکې او اصلاحي ليبرالي ايډيا په داخل کولو سره دغې مشخصې او په منطقي لحاظ مستدلې فلسفې ته تحول ورکړي.

د هغه له څرګندې وينا سره سم چې روغ شوی، مل ورو ورو له خپل عصبي رنځ نه پوره روغ شو، خو اوس يې د ټنګ ټکور کلاسيکي کانسرټونو ته په تللو سره د خپل پلار نارضائيت ځان ته متوجه کړ. خو له کانسرټ نه د خوند اخيستلو په حال کې د هغه تېره ذهن دغه وېره حس کوله چې حتمي ده چې ټوله موسيقي به په ځای ودرېږي. هغه يوازې محدود نوټونه لري او هغه به يوه ورځ په يقين سره آخر ته ورسيږي. (له دغې ساده تېروتنې سره سره د مل استثنايي منطقي قدرتونه او ذهني سلامتي له نيکه مرغه بيرته په حال شول.)

دغه محتاط، په قانون ولاړ او غېر عادي مستعد ځوان چې مل و، ددغې عصبي ناروغۍ له تجربې نه د يو ډېر نادر صفته انسان په شان راووت. د

هغه غیر تخیلي سختوالي پر ځای چې پلار یې پکې ترزیق کړی و، مل په استثنایي ډول د پوهاوی شخص شو او د عادت له مخې همدا چې د بل چا نظر یې اورېده، ځان یې پرې پوهاوه. د هغه د هدف نجابت اوس د عمل او واقعیت په ډګر کې اعتدالي شو. هغه دغه احساس ته چې انساني نېکمرغي څه مانا لري، پراخ انکشاف ورکړ او له تنګ او نه بخښل کېدونکي (بخښل کېدونکي) فرقه ییز احساس نه یې کرکه هم کوله.

بیا نو هغه څه چې حتمي وو، پېښ شو. مل په څلیرویشت کلنۍ کې په دغسې ښځې مین شو چې ښه جذابه او ډېره ذکي وه. دغه دوه ویشت کلنه هرېیت ټېلر (Harriet Taylor) یوه سوزناکه شاعره خو، د کنټرول شوې جذبې خاونده وه. هغې هم د هغه مینې ته سمله لاسه د هو ځواب ورکړ. خو هغه له بده مرغه د یوه ډېنامیک او بریالي بزنسمین سره واده وه، خو د هغه د پوهاوي بېساري خاصیتونه د مل له پوهاوي سره جوړ راغلل. جان ټېلر له خپلې مېرمني سره مینه لرله، خو هغې زر خپل د ژوند ملګری و هڅاوه چې پر مل مینه ده. د هغه وفادارۍ حس له مخې چې له خپل مېړه سره یې ژوره مینه لرله، هغه قانع کړ چې په داسې حال کې چې له خپل مین سره په لیدلو ټینګار کوي، ددوی تر مېنځ به "نامناسب توب" نه وي. د یوه کال دننه وکتوریا د برتانیې ملکه شوه. په عین حال کې دغه سوچه وکتوریایي اخلاق شل کاله اوږد شو.

مل هرېیت په منظم ډول لیدله، کله د اونۍ په اخیر یا ویک اینډ کې چې ټېلر به چېرته د بزنس د پاره تللی و، هلته پاتې کېده. کله به چې دغسې چانس نه برابرېده، ټېلر به د ډوډۍ خوړلو نه وروسته په مهارت له کور نه وته او کلب ته به ته او د مېرمني مین به یې د یوه افلاتوني ماښام تېرولو لپاره د فلسفې او شعري جدي بحث لپاره ښکاره شو. خو کلونه

وروسته جان ټېلر یوځه تند مزاجه شو. د ستوارت مل یوه ورو ځه (ورځه) په غېر ارادي ډول پورته او کښته رېپېدله او هرې یټ یو لړ عصبي تکلیفونه پیداکړل. له دې سره هم هرځه په سطح کې یوځه آرام ښکارېدل. په بیخي ډېره اندازه یې له عالي احساس نه په استفادې سره دغې ازمېیل شوې ډلې و کولای شوای په خپله غوره شوې لار کې بریالي وي. ټېلر د کیمیا په بزنس کې ګټه وکړه، مل یو استثایي فیلسوف شو، هرې یټ د هغه د ایډیا ګانو په انکشاف کې غټ رول و لوبوه. (مل وروسته ادعا وکړه چې هغې دده د ډېرو لویو آثارو په لیکلو کې برخه لرله.) په عین حال کې وکټوریایي پس پسکي چالانه وې، خو مل هر هغه څوک سخت ترټه چې د هغه د مینې نوم به یې په خوله اخیسته. ټېلر هره شپه خونده ورو ډوډیو او واین څښلو ته زور ورکړ او هرې یټ د ضعف کولو غېر عادي استعداد وښود.

مل خپل عادي ډېر کارکولوته دوام ورکړ. په اتلس کلنۍ کې په ملکي سرویس کې ننوت او د ختیځ هند شرکت کې یې دنده تر سره کوله چې پلار یې هلته یو لوړ پوړی چارواکی و. (جېمز حاضر نه و چې زوی یې خپل عقلاني میراث په پوهنتون کې ضایع کړي.) څو کاله وروسته جان ستوارټ مل د نفوذمني ویسټ منسټر مجلې چلول پر غاړه واخیستل چې دغسې نامتو لیکوالان لکه کولرج او جورج ایلیټ یې جذب کړل. (د مجلې د ډېرو فلسفي او ادبي کارنامو په لړ کې د انګلیسي عمومي لوستونکو ته د ایمانویل کانت ورپېژندل او د نا اورېدلي شوپنهاور ارزونه وه چې هغه یې په لږ وخت په جرمني کې مشهور کړ.)

تر دغه وخت پورې د بنتهام حضور په ښیښه یي صندوق کې د بیاباني غول د صورت په شان محصور شوی او په ۱۸۳۶ کال کې جېمز مل د

نزعې په حال کې و چې سټوارټ مل بیا په عصبي ناروغۍ اخته شو. له همدې کبله به و چې پلار یې په وروستیو ورځو کې لیدلی و نه شو. د جیمز مل د مړینې نه وروسته، زوی یې بیا روغ شو، خو د ورځې غېر ارادي رپېدا یې تر پخوا نوره هم شدیده شوه.
جان سټوارټ مل په ۱۸٤۳ کال کې 'د منطق سیسټم' په نامه اثر خپور کړ چې په هغه سره یې نوم وایست. دغه اثر د جان لاک، برکلي او هیوم د برتانیې د تجربې عنعنې په لار کښل شوی، خو د جرمني میتافزیکي فلسفه یې چې، ایمانویل کانت (۱۷۲٤-۱۸۰٤) او هیګل (۱۷۷۰-۱۸۳۱) ورته انکشاف ورکړی و، له نظر نه وغورځوله. (مل په دې قانع وو چې میتا فیزیک رد کړي. د جرمن میتافیزیک یوازې له هغو ځو موضوعګانو څخه و چې هغه سخت وپاروي. هغه لا څرګنده کړه چې له هیګل سره آشنایي (یو څوک له عقل نه محروموي.) د مل امپیریسیزم هغه فلسفي ډګر هوار کړ چې د خپل ګټورتوب فلسفي ایډیاګاني پرې خورې کړي. مل د تجربي فلسفې د پلویانو په شان فکر کاوه چې کومه هغه پوهنه چې موږ یې تر لاسه کوو، په نهایت کې له تجربې څخه راوزي. دغه ډول راوتنه به د عقل نه کار اخیستل په غېر کې ونیسي، خو حتی پخپله عقلي استدلال هم د تجربې محصول دی او په تاریخي، روحیاتي او فلسفي مفهوم موږ عقل د شمېرېز استقرا (enumerative induction) له لارې کشف کوو. یاني موږ عمومي حکمونه (generalization) کوو چې هغه په مکرري شمېرنې سره استقرا کېږي [د استقرا یاني له جزییاتو نه د کلیاتو استنتاج کول] موږ د (الف) پېښه مشاهده کوو (لمر) چې په ظاهر کې د (ب) پېښې (د یخ اوبه کېدلو) لامل کیږي. موږ دغه پېښه په وار وار مشاهده کوو، بیا موږ دغه نتیجه اخلو چې (الف) د (ب) لامل کیږي

(لمر یخ اوبه کوي). د مل د فکر له مخې ټول علمي تفکر په دغه ډول کار کوي. هغه د تجربوي یا ازمایښتي تجربې له مخې کار کوي.

مل ښه درک کړه چې استقرا (induction) خطا کېدونکې ده. فرق نه کوي چې موږ څو واره د پېښو لړۍ ووینو، موږ هیڅکله باوري کېدلی نه شو چې بل ځل به کوم مختلف څیز ښکاره نه شي. دا چې ټول قوګان [یو ډول مرغۍ چې په اوبو کې لامبي]، سپین دي، تل د رښتیا په شان منل شوي وو، خو د اتلسمي پېړۍ په پای او د نونسمي پېړۍ په پیل کې په استرلیا کې د اروپآیانو په میشته کېدلو سره مالومه شوه چې تور رنګه قوګان هم شته دي. په استقرا سره د پوهې په ترلاسه کولو کې د ناسم توب امکان تل شته. خو مل ټینګار وکړ چې دغسې پوهه د اعتبار بېلې درجې لرلی شي. دا هم په تجربې سره مالومېدلی شي چې موږ دغه پوهنه څنګه ترلاسه کولی شو او چې هغه کوم ډول شواهد تولید کړل. که دغه پوهه د نورې پوهې په ترلاسه کولو کې ګټوره ثابته شوه، ښيي چې هغه د یقیني توب له لوړې درجې نه بهره منه ده. د تجربو عمومي طرح ګاني (patterns) د طبیعت "قوانین" تهیه کولی شي چې هغه پخپل وار د طبیعت د نورو قوانینو په ټاکلو کې ګټور کېدلی شي. دغه حقیقت چې ډېر تېزابونه له القلي (alkali) سره په تعامل کې مالګه جوړوي، کیمیا پوهان دغې فرضیې (hypothesis) ته و هڅول چې ممکن ټول تېزابونه له القلاید سره په تعامل کې مالګه جوړه کړي. دا به بیا و ازمایل شي او په دغې پروسې کې به ډېر ځانګړي تعاملونه کشف شي.

د یقیني توب دغه ارزونه به حتی په غېرساینسي ډګرونو کې هم پېښه شي. په اوله کې د پېښو د یوې ځانګړي لړۍ په اړه، زموږ استقرا به په خپله رامېنځ ته شي. د بیلګي په ډول، موږ کشف کوو چې د ډېر مقدار

بیر (beer) څښل به موږ نېشه کړي. د زیات مقدار سایډر (cider) یا واین (wine) یا ویسکي موږ نېشه کوي. دا موږ دوهمي استقرا درجې ته هڅوي. د هر الکولي څښاک زیات مقدار څښل سړی نیشه کوي. لا مهمه داده چې موږ د خپلو تجربو په اړه د دوهمي درجې استقرایي نتیجې تر لاسه کوو. موږ د مکررو تجربو په رڼا کې دغې نتیجې ته رسیږو چې ټولي حادثې د عمومي مطابقت تر حاکمیت لاندي دي. د هغو سلوک به له پخواني سلوک سره مطابقت وکړي. موږ نتیجه اخلو چې پخپله طبیعت له ځینو عمومي قوانینو سره مطابقت کوي. د مکررو او پراخو تجربو په پایله کې موږ دغې نتیجې ته رسیږو چې هره پېښه (effect) یو علت (cause) لري. په تاریخي لحاظ د ژوند په یوه وخت کې دغه نتیجه ترلاسه کیږي؛ هغه زموږ د روحي ماشین یوه برخه گرځي او په دې ډول هغه زموږ ټول فلسفي لید ته ځانگړتیا ورکوي. هغه هغه طریقه کیږي چې موږ ژوند کوو؛ هغه طریقه چې موږ فکر کوو.

د علیت په اړه چې دغې نتیجې ته رسېدلي یو، موږ د یوه بل علمي کشف په لور د "له مېنځ نه وړني استقرا" (eliminative induction) له لارې مخ په وړاندې گام اخیستلی شو. موږ یوه پېښه تجربه کوو او څو ممکن علتونه کشف کوو. یو څوک مري؛ موږ ټول ممکن علتونه ازمییو. د یوه عضوي حیوان جنس یا نوع پوره له مېنځ څخه ځي؛ موږ خاص علتونه څېړو او له نظر څخه غورځوو. یو په بل پسې ډول ډول علتونه له نظر څخه غورځول کیږي، تر څو چې موږ استقرایي "سم" ځواب ومومو. دا په خپل وار د طبیعت د قانون په اړه زموږ د فردي عقیدې تفکري اثر پیاوړی کوي. څو هسي چې موږ لیدلی شو، حتی دغه شمېرېز استقرا د شمېرېز استقرا پر پخواني پرنسیب باندې ټینگ ولاړ دی.

د مل په نظر شمېريزه استقرا په نهايت کې زموږ ددغې ټولې علمي پوهې توجيه يا اساس دی. په پای کې موږ په دغې طريقې ډډه کوو چې له دوو اساسي عنصرونو څخه استفاده کيږي: تجربه او ياد.

د مل استدلال ډېر قوت لري، خوځينې د ضعف ټکي هم لري. د دوهمي درجې له استقرا سره -لکه يو ډول والی او عليت- د هغه په استدلال د راتلونکې په اړه د هيوم په افراطي امپيريسيزم باندې غلبه کولی نه شي. زموږ ټوله استقرايي پوهه يوازې په تيري او اوسني توافق يا يو ډول والي (consistency) باندې ډډه کوي. داسې هم هغه زموږ په هغې ګڼې يا فرضيې ډډه کوي چې وايي راتلونکی به له تېر او اوسني مهال په شان يو ډول وي. د مل په نظر دغه ګڼه چې راتلونکی به تيرې ته ورته وي، زموږ په دوهمي درجې استقرايي پوهې پورې اړه لري. خو دا د منطقي ګردی څرخ له ځان سره لري. د هيڅ استقرا دپاره ممکنه نه ده چې وښيي راتلونکي به د تيري اوس يا راتلونکي په شان وي. په دغه ساده دليل چې ټوله استقرايي پوهه په همدغې استقرايي پوهې ولاړه ده.

دوهم اعتراض پخپله د ساينس پوهانو له خوا دی. کومه هغه نوې طريقه چې دوی نوي قوانين پري باسي، له دغې استقرا سره لږ تړاو لري، يا يې هيڅ نه لري. يو ساينس پوه حيرانوونکي واقعيتونه (facts) ازمييي او بيا يې د شرح لپاره ډول ډول ګڼني وړاندې کوي. بيا هغه دا تر ازمايني لاندي نيسي چې و ګوري که هغه له واقعيتونو سره اړخ لګوي. که يې مطابقت وکړ، دغه ګڼه يا فرضيه د پوهې، ساينسي قانون او يا حتی د قانون په شان منل کيږي. بياهم په دغه اعتراض باندې د مل متقابل استدلال يوڅه قوت لري. د هغه په نظر هره فرضيه به تل غېريقيني پاتې وي. نورې فرضيې به هم وي چې له دغو واقعيتونو سره به مطابقت کوي.

دا چې کومه یوه یې ومنله شي، د فرضیې استدلال کوم لارښود نه ورکوي. (د مل له انتقاد سره سره له شمېریز استقرا نه هره دوهمه درجه استقرا بیا هم له هماغه عیب نه خالي نه وي.)

د مل د تجربي طریقه هم دی له یوه بل زیانمن سوال سره مخامخ کوي. موږ څنګه پوهېږو چې هغه پېښه چې موږ یې تجربه کوو، زموږ له تجربې څخه بېل شتون لري؟ په بله ژبه موږ څنګه پوهېږو چې په نړۍ کې یو څیز د یوه رښتیني او ټینګ ټکي په شان شتون لري؟ مل په متوافق ډول له دېنه انکار وکړ چې دغسې فرضیه وړاندې کړي چې زموږ له خبرتیا یا شعور نه دباندې یوه تلپاتې نړۍ وجود لري. پر ځای یې نظر ورکړ چې "ماده" به د یوه دائمي امکانیت په شان وګڼله شي. دی ډاډه و چې "ددغې مادي مفکورې ټوله هغه معنا په ځان کې نغښتې لري چې دغې ګډې نړۍ ورپورې تړلي دي. ددغې ګډې نړۍ نور اوسېدونکي به لږ قانع وي. مل په متمم ډول استدلال وکړ چې دماغ د " د احساس لرلو تلپاتې امکانیت دی." زموږ دماغ یو لړ احساسات او هیجانونه دي چې له خپل ځان نه د " شعور مزي" (thread of conscience) په شان خبرتیا لري. دغه مزی یا تار مخ په بیرته اړولو سره یادونه تهیه کوي.

دغه استدلال چې په روحیاتي یا فلسفي لحاظ څه پیښیږي، په خاص ډول قانع کوونکی نه دی، خو د "خبرتیا یا شعور مزی" په خپل ذات کې د راتلونکي د پاره یوه ښه نښه وه. نیمه پېړۍ وروسته وچې د امریکې سیکالوجي پوه ویلیم جېمز (William James) د دماغ او د هغه د دماغ او د هغه د "خبرتیا ویاله" (stream of consciousness) شرح کړ. مل ممکن ددغې ابتکاري او رڼې کوونکي مفکورې په لور لومړی ګام پورته کړی وي.

د مل په نظر موږ د منطق قوانين په شمېريزه استقرا سره کشف کوو. دغسې قوانين، لکه د پېژندګلوۍ يا هويت قانون (law of identity) چې يو څيز چې په عين حال کې چې خپل ځان او بل څيز کېدلی نه شي- چې له ورځنۍ تجربې څخه ددوهمي درجې استقراګانو په ډله کې راځي. په ورته ډول د رياضياتو قوانين له حادثاتو نه زموږ له استقرايي پوهنې نه راوزي. د يو عدد حکم د مفردو څيزونو له مشاهدې څخه راوزي. داسې هم د دوه عدد له جوړه څيزونو نه زموږ له مشاهدې نه راوزي. دغه دوه حکمونه په اساس کې سره تړلي نه دي، يا دا چې د يوه لړ رياضي شعارونو څخه راوتلي دي، ددې مانا دا ده چې ۱+۱=۲ يوازې له تجربې څخه استقرا ده. دا په هيڅ ډول په منطقي يا په رياضي لحاظ "ضروري" نه ده. دا استقرايي پوهه ده، لکه هسي چې "ټول قوګان سپين دي." د مل په نظر ممکن موږ يوه ورځ کشف کړو چې ۱+۱ دوه نه کيږي، خو څنګه چې موږ ډېرې تجربې لرو چې ۱+۱ = ۲ کيږي، موږ د هغه له رښتين توب نه په ډېره لوړه درجه متيقن يو.

مل دلته په واقع کې د خپل پلار پر ضد غږيږي چې هغه د رياضياتو په هکله نومپال (nominalist) وو. د هغه په نظر ۱+۱ يوازې د ۲ تعريف دی. ټول رياضيات پر دغسې ساده تعريفونو بنا دي. داسې هم ستوارټ مل د نونسمي پېړۍ د ډېرو رياضي پوهانو له خوا تر انتقادونو لاندي ونيول شو، په شمول د کيمبريج پوهنتون نامتو پروفيسر ويليم ون ويل له خوا چې هغه د نېغې پوهې (intuitionalist) پلوی وو. د نېغې پوهې د پلويانو په نظر موږ هېڅ درک کولی نه شو چې ۱+۱ له ۲ سره برابر نه دي. هغه په غوڅه توګه د پوهېدلو وړ نه دي. نو ۱+۱ دوه کيږي. حتمي ده چې همدغسې وي. بله لار نه شته. ټول رياضيات ددغسې بنسټيزو

بصیرتونو په پوره رښتین توب باندې بنا دي.

مل ددوی په وړاندې استدلال وکړ چې د نړۍ په اړه زموږ پوهه اوس هغه نظرونه دي چې له پخوا د درک وړ نه ګڼل کېدل. په ټوله منځنۍ دوره کې د درک وړ نه و چې مځکه ګردۍ ده او د لمر پر شاوخوا راګرزي. د نیوټن د جاذبې تر مشاهدې پورې د درک وړ نه و چې مځکې تر اوږده واټن پورې عمل کاوه چې په هغه سره یې د سپوږمۍ حرکت متاثر کاوه. د مل د ریاضیاتو تجربي نظر له ستونزو سره مخامخ شوه. په تجربي پوهې پورې د عددونو مربوط کول غټ مشکل د ریاضیاتو اصلي ماهیت دی. زموږ په تجربي نړۍ کې د څیزونو محدود یا معین (finite) اعداد دي. له بلې خوا موږ پوهېږو چې هلته ډېر نامعین عددونه شته دي. له نوي هندسې نه هم ورته اعتراض جګ شو چې په دې وختو کې د روسي ریاضي پوه لوباچې وسکي (Lobachevsky) کشف کړی چې هغه د امپیریسیزم د ریاضیاتو نظر ته به خنثی ورکوونکې ضربه ثابته شي. لوباچیوسکي ښودلې ده چې د اقلیدس هندسه چې په هواره سطحه کې د تطبیق وړ ده، د هندسې یوازنی شکل نه دی. نورې پوره بیلې هندسې هم شته چې په منحني سطحو کې د تطبیق وړ دي. په فزیکي نړۍ کې دا زیاتره ارتباط نه لري. د ریاضي فضا او فزیکي فضا په هیڅ حال کې سره تطابق نه لري. دلته تجربه او ریاضیات سره جلا څیزونه دي.

مل په ۱۸٤٤ کې اقتصاد یا سیاسي اقتصاد ته چې هغه وخت په دغه نامه یادېده، مخ واړاوه. اقتصاد لاهم په ماشومتیا کې و. آدم سمت (۱۷۲۳-۱۷۹۰) ددغه دسپلین لومړنی بنیادي اثر، د ملتونو شته مني (The Wealth of Nations) په نامه اویا کاله دمخه خپور کړی و. مل په خپل اثر، د سیاسي اقتصاد پرنسیپونه، کې په عمومي ډول د هغو

پرنسیپونو له مخې غربیزې چې ادم سمت د لومړي ځل لپاره اېستلي او وروسته ډېویډ ریکارډو (David Ricardo) ورته انکشاف ورکړی و. دغه عنعنه د "کلاسیکي اقتصاد" په نامه یاده شوه، خو مل یو څو مهم کشفونه پکې وکړل چې ددغه کلاسیکي اقتصاد د تلپاتې تغییر لامل شول. خورا ډېر ژور یې خورا ډېر ساده و. مل درک کړه چې قوانین د تولید په اړه دي، نه د وېش په اړه. د کار، مځکې او ماشین د تولید مؤثریت ټول به په ځینو افاقي قوانینو سره لروډېر تنظیم شي. دغه قوانین په ځینو محدودونکیو عواملو سره متاثر کیږي، لکه طبیعت، (ډېره پرېماني یا قحطي)، د تولید مؤثریت (د کار یا د ماشین) او داسې نور. په دې ډول شتمني د هغو قوانینو او افاقي عواملو له مخې تولیدیږي چې موږ قادر کوي د هغه مقدار تر اخیري حد ورسوو، خو هغه همدا چې تولید شوه، موږ یې وېش "اعظمي حد ته رسولی نه شو."

تر هغه دمخه سمت، ریکاردو او پلویان یې چې کوم وخت به له خپلو هغو قوانینو سره مخ کېدل چې دوی اېستلي وو، ځانونه معاف کړي وو. آزاد مارکېټ خپل "طبیعي" قوانین لرل او د هغو په اړه هیڅ کېدلی نه شول. په پرېماني کې نرخونه کښته لوېدل او اجورې په حتمي ډول لرېدېلې. کرنیزه مځکه چې به نوره هم لرہ لرہ شوه، اجورې به پورته تللې. خبره دغسې ساده وه، که څه هم ډېر کړاوونه به ګالل کېدل. د مل د تولید او وېش جلاوالي دغسې قوانینو ته، چېرته چې په وېش پورې یې اړه لرله، د پای ټکی کېښود. همدا چې شتمني تولید شوه، همدا چې مالونه مارکېټ ته تیار شول " انسانان په انفرادي یا ټولنیز ډول هغسې سلوک کولی شي، هغه دوی د هغه چا په اختیار کې ورکولی شي چې دوی یې غواړي." وېش "طبیعي" قوانین هیڅ نه لرل. "هغه مقررې چې هغه د هغو

له مخې ټاکل کیږي. د ټولنې د هغې واکمني برخې نظرونه او احساسات دي چې جوړوي يې او هغه په بېلو بېلو دورو او هيوادونو کې ډېر مختلف دي او چې انسان يې و غواړي، ممکن نور هم مختلف شي." له وېش سره اخلاقيات يو عامل کیږي: مل وښودله چې اخلاقيات څنګه په پانګه والي اقتصاد کې خپله لار پيدا کولی شي.

دا يو ابتکاري بصيرت و چې د نونسمې پېړۍ سوشلسټانو او د مل هم مهال، کارل مارکس، څخه ډېر مختلف وو. (وروستي د کمونست مانيفست اثر په هماغه کال خپور کړ چې مل د "د سياسي اقتصاد پرنسيپونه" په نامه خپل اثر خپور کړ.) مارکس او سوشلسټان په دې لټه کې وو چې په سوشلستي کنټرول د آزاد مارکيت اقتصادي سيسټم ونړوي او اخلاقيات په اقتصاد کې داخل کړي. مل وروسته له هغه چې اول يې توليد له وېش څخه بېل کړ، نظر ورکړ چې چېرته چې شتمني په وېش پورې اړه لري، د ګټورتوب پرنسيپونه دې تطبيق شي. هغه وخت د شتمنۍ د وېش فکر او د ګټورتوب فلسفه د شمال او جنوب قطب په شان سره لېرې و. داسې ښکارېده چې هغه ددې له پاره طرح شوي وو چې د خورا ډېرو لپاره خورا ډېره بدمرغي توليد کړي. مل انقلابي نه و او نه يې غوښتل چې دغه سيسټم ونړوي. د هغه له نظرونو څخه مقصد دا و چې پخپله سيسټم ته تحول ورکړي، ددې لپاره چې ټولو ښکيلو خواوو ته يې ښه وګرځوي. د ګټورتوب فلسفه بې له شکه له اول نه اخلاقي فلسفه وه چې د عصر سوداګري پېچلتوب باندې تطبيق کېدلی وشي، بې له دې چې ساده يا اسانه ښوول شوې يا ناکافي وي. هغه به اقتصادي ټولنې ته سمله لاسه تحول ور نه کړي، خو د هغه عقلي او ورو ورو نفوذ به په يوې نيمي پېړۍ کې تر نن پورې جريان ولري. که څه هم په دغه

ډول اعتراف پرې شوی نه دی، خو د ګټورتوب فلسفه د کار مارکېټ، د اتحادیو مذاکرو او د اجرائیوي معاش په سطوحو کې لږ تر لږه د پرنسیب په څېر پر ځای پاتې دی. د هغه مراعات به و نه شي، خو هغه بې له دې چې انکار وشي ټولي دغسې اجتماعي معاملې پوهوي. دا یوازنی معیار دی. دا د یوه معیار په څېر ګرځېدلی، چې وېش باندې قضاوت کوو. ویل کیږي چې په لویو کمپنیو کې اجرائي رییسانو ته له حد نه ډېر معاش ورکول کیږي، هغه دی چې "مارکېټ یې حکم کوي." دا د تولید موضوع ده له اخلاقي بحث نه دباندې. ددغه تمرین په وړاندې اعتراضونه د مل د جلاوالي د پرنسیب څخه استفاده کوي او ټینګار کوي چې دا د وېش موضوع ده. ددې مانا داده چې دغسې مواجب تر اقتصادي نه ډېر د نورو ملاحظو تر حاکمیت لاندي دي. هغه ټول د اخلاقي قضاوت په ساحه کې واقع دي او دلته ډېرو ته ښکاري چې د هغه ډېر مناسب تطبیق به د ګټورتوب د ایډیا د ټول ګټې مفکوره وي.

مل هغه وخت خپل اثر "د سیاسي اقتصاد پرنسیبونه" په نامه لیکه، د عادت له مخې به یې له هري یت ټیلر سره په اونۍ کې لږ تر لږه یو ځل ډوډۍ خوړله. دی لاهم په ژور ډول پرې مین و. وروسته یې ادعا وکړه چې هغه دده له علمي کار سره تر دې حده ښکېل شوې و چې همکاره یې ګرځېدلې وه او د هغه د کتابونو په ځینو برخو کې ډېر ابتکاري فکرونه وړاندې کړل. د هغه په نظر هري یټ "د پوره هنرمني" دماغ لاره. په واقع کې د هغې "چټک پوهاوی" هغه ددې لایقه وګرځوله چې "د بشریت د واکمنو په ډله کې څرګنده څېره وګڼله شي." خو نورو چې مینې ړانده کړي نه و، هغه یو بل ډول شخص پېژندله: یوه استثنایي، یوڅه مغروره ښځه. حقیقت چې هرڅه وي انکار کېدلی نه شي چې هیریټ په دغو

کلونو کې د مل دپاره یو لوی الهام او ملاتړه وه. د هغې د همکارۍ دقیقه اندازه تر پوښتني لاندي ده، خو په دې کې شک نشته چې هغې ددغه عصر د یوه نامتو او پراخ نظره متفکر له آثارو سره فکري مرسته وکړه او هغه هم په غټه اندازه. له همدې امله و چې هغه په دې نژدې وختو کې د ښځو د غورځنګ د مخکښانو او نامتو کسانو په ډله کې شمېرل شوې ده. پخپله مل هم وروسته د ښځو په آزادۍ کې غټ رول ولوباوه او لکه څنګه چې و به وینو، هغه بې له شک نه د هغې له ډېرو فکرونو نه بهره من شو.

په ۱۸۴۹ کې د هرې یټ مېړه مړ شو. دوه کاله وروسته، په پای کې مل له هغې سره واده وکړ. اوس نو دوی په یوه کور کې اوسېدلی شول، بېله دې چې نور ورپسې خبري وکړي. خو ددوی اړیکي د پخوا په شان وې، که څه هم په دې اړه په یقین څه ویل کېدلی نه شي. تولي نخښې ښیي چې ددوی واده تر آخیري حد پورې هیڅ رسېدلی نه و. په رشتیا هم که وضع بل ډول وای، ژوند به یې توپیر لرلای. په دغه مرحله کې یوه هم ددې توان نه لاره چې په خپلو اړیکو کې فزیکي ستړیا ته غاړه کښېږدي. د مل وروځې (ورځې) هماغسې په چټکۍ سره رېږدلې او هرې یټ له دغسې روحي- جسمي ناروغتیا (hypochondria) یا مالخولیا څخه زورېدله او یوڅه معیوبه شوه.

په ۱۸۵۸ کې د هند له بلوا نه وروسته د ختیځ هند کمپنۍ منحله شوه او حکومت د هند اداره په خپل لاس کې ونیوله. مل د کمپنۍ د یوه لوړپوړي اجرائیوي چارواکي په شان ښه تقاعد ترلاسه کړ. هغه او هیري یټ د فرانسې سهیل ته لاړل، چېري چې د هغه ځای ښې هوا په هغې ښه اثر وکړ. په دغه وخت کې معلومه شوه چې د هیري یټ "ناروغي ګاني"

تر روحي- جسمي ناروغتیا نه ډېرې وې. هغې د سل نرۍ رنځ لاره (چې په غالب احتمال پخپله له مل نه ورته نقل شوې وه هغه د سږي په مرض- ټوخي- اخته و.) همدا چې دوی د فرانسې اویگنن ته ورسېدل، هیري یټ سختې تبې ونیوله. مل یوازې په هیبتناک حالت کې لیدل چې مینه یې په ژور ډول مخ په ډوبېدو ده او مړه شوه.

مل ددې لپاره چې خپله پیاوړې ضربه سپکه کړي، ځان په کار کې ډوب کړ او خپل ډېر مهم، نسبتاً کوچنی اثر یې په دغه وخت کې وکاږه، "د گټې رسولو فلسفه" (utilitarianism) چې په کال ۱۸٦۱ کې خپور شو. دغه اثر د هغه د فلسفې جوهر تشکیلوي- د گټورتوب فلسفې بنسټ چې د هغه په نورو اثرونو کې یې نفوذ کړی دی.

د مل له خوا د بنتهام او د گټورتوب د فلسفې لومړنۍ له حد نه ډېره ستاینه د هغه د پخوانۍ عصبي ناروغۍ له امله معتدله شوه، مل یې دې ته وهڅاوه چې د بنتهام ډېرې ایډیاگانې رد کړي، په تېره د انسانانو د عقلي طبیعت په اړه د هغه ډېر ټینگار او د هغه فکر چې انساني سلوک تر محاسبې (د سپېڅلي توب محاسبې) لاندې راځي، په دغسې تحلیل سره انسان مطالعه کېدلی نه شي. د لومړني لاس تجربې مل ته وښودله چې دا " د تحلیل هغه خاصه ده چې احساسات له لیکني څخه بیرون کوي." بنتهام د ټولنې جذباتي او روحي خوا هېره کړې یا په نظر کې نه وه نیولې. د هغه د گټورتوب نظر منورې ټول - د ښېگڼې فلسفې سره زیانمنه شوې ده. دا سوړ خیرات وو. په رښتیا هم د ټولنې په اړه د بنتهام ټوله طریقه د تنور دورې (enlightenment) تش په نام علمي، په تېره په عقل باندې ټینگار زیانمنه کړې وه. هغه تاریخي انکشافات او پیاوړي جذبات (passions) چې د ټولنې د هسکېدنې لامل شوي وه، له نظر څخه

غورځولي و. له بلې خوا د مل د ګټورتوب فلسفه، د رومانتیکي لیکوالو لکه ورډز ورت او کولرج او داسې هم د لرغونو یونانیانو په لیکنو سره متاثره شوې وه. هغه په دې لټه کې شو چې خپل ټولنیز دریځ د انساني سلوک له ټولو اړخونو سره معتدل کړي. ټولنه هم، د انسانانو په څېر چې په غیږ کې یې نیولې، د روحیاتي او جذباتي قوتونو تر اثر لاندي ده.

د ګټورتوب فلسفه په اساس کې پر اخلاقي بنسټ ولاړه ده او هغه دا چې خوښي ښه ده. په تېره پېړۍ کې ډېویډ هیوم په فلسفه کې د اخلاقیاتو د داخلولو پر ضد ډېر پیاوړی استدلال کړی و. " د اخلاقیاتو په هر سیستم کي... لیکونکی د څه وخت لپاره په عادي استدلال سره مخ په وړاندې ځي او د خدای تعالي شته والی ثابتوي، یا د انساني چارو په اړه مشاهده کوي. زه هغه وخت سمله لاسه حیران شم چې د شته (is) او نشته (is not) د فرضیو پر ځای دغه فرضیه نه وینم چې له باید (might) یا نه باید (might not) سره تړاو ونه لري. دغه تعبیر غیر محسوس دی، خو هغه تر نهایي درجې د اهمیت وړ دی. هیوم چې دغه مخفي استدلال رابرسېره کړ، دغې نتیجې ته ورسېد چې " د بدي او ښېګڼي توپیر یوازې د څیزونو په اړیکو کې نغښتی دی او په عقل سره نه درک کیږي." اخلاقیات یوازې د احساساتو او نظرونو موضوع ده. هغه د فلسفي بحثونو له ډګر نه دباندې ده. هره فلسفه چې پر اخلاقیاتو بنا وي، لکه د ګټورتوب فلسفه، مجبوره ده چې خپله لار د هیوم د استدلال په خوا او شا کې و مومي.

له هماغه اول نه واضحه ده چې د مل د ګټورتوب فلسفه د استدلال ژورتیا او باریکي لري. " یوازنی ثبوت چې د ورکولو دی، دا دی چې یو څیز چې د لیدلو وي، دا وي چې خلک یې په ربښتیا ویني. یوازنی ثبوت چې

آواز اوريدل کيږي دا دی چې خلک يې اوري: زموږ د تجربې نور منابع هم همدغه شان دي. په همدغه ډول يوازې د مشاهدې په درک سره ممکنه ده چې هر هغه څيز توليد شي چې مطلوب وي، ياني خلک يې په رښتيا غواړي." بيا نو دی په دغسې مهارت سره چې هيڅ پټ او مخفي نه دی وړاندې درومي او وايي چې : د يوه څيز موندنه او خوندناکه موندنه او کرکه ترينه کول او دردناک يې ګڼل هغه څيزونه دي چې سره نه بېلېدونکي دي، يا د هماغو څيزونو دوې بېلې برخې دي. ... د هر هغه څيز غوښتنه له هغه تناسب نه پرته چې ايډيا يې خوښوونکې ده، فزيکي او ميتافزيکي ناشونتيا ده."

مل د هيوم له استدلال نه خبر او په دې لټه کې دی چې پرې لاس بری شي. دی په خپل استدلال کې چېرته چې يوازې د شته کلمه ده په پټه نه ګڼوي او پر ځای يې يو روحياتي واقعيت وړاندې کوي. د لټه مناسبه ده چې د بنتهام د فلسفې د پرنسيپونو جوهر بيا راواړل شي چې مل پرې معتقد و. "طبيعت انسانان د دوو خپلواکو بادارانو تر حاکميت لاندې کړي دي، درد او خوښي. يوازې هغو ته په مراجعې سره ده چې موږ څه وکړو. لکه هسې چې ټاکو څه به وکړو. ... د ښه او بد معيار ددوی په حکم پورې تړلی دی. دوی موږ اداره کوي، په ټول هغه څه کې چې کوو يې، په ټول هغه څه کې چې وايو، په ټول هغه څه کې چې فکر کوو. هر کوښښ چې کوو له خپل محکوميت څخه ژغورل دي، له دې نه غير نه وي چې ... د ګټورتوب دغه پرنسيب وښودل شي او تائيد شي."

د هيوم شرط يا قيد د ګټورتوب په فلسفه کې پر ځای وو. د ګټورتوب فلسفي پرنسيپ بې له شک نه مجرمه ده: " خوښ ايسېدونکی هغه دی چې غواړو و يې کړو." بل ګام يې هم مجرم دی: د نېکمرغۍ د خورا

ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي "ده. نو موږ باید "خورا ډېره نېکمرغي د خورا ډېرو د پاره ولټوو." دواړو بنتهام او مل داسې ګڼله چې دوی د هیوم سوچه فلسفي استدلال ته د سایکولوجیکي واقعیت په داخل کولو سره ځواب ورکړی دی. دا هغسې ده چې موږ سلوک کوو او دا دغسې ده چې موږ باید سلوک وکړو. سایکولوجیکي واقعیت (fact) نه یوازې اخلاقي وظیفه کیږي؛ هغه دواړه نه سره وېشل کېدونکي دي.

د ګټورتوب فلسفه زموږ د یوویشتمې پېړۍ حساسیتونو ته له مسلم ګڼلو نه پرته بل څه نه ښکاري. په واقع کې موږ د ګټې رسولو یا د ګټورتوب د فلسفې په عصر کې ژوند کوو. کوم هغه دلیلونه چې بنتهام وړاندې کړل او مل هغه تشریح او تفسیر کړل، وار په وار یې ډېر پلویان وموندل، تر څو چې خورا ډېرو ته یې خورا ډېره خوښي په برخه کړه. د شلمې پېړۍ ټول هغه کوښښونه، چې ناسم یې ثابت کړي، مصیبتناک شول. حتی په هغو نادرو وختونو کې چې ازمیښت یې وشو، عملي کوونکي یې مجبوره شول ادعا وکړي چې دوی د هغه په نامه عمل کوي. کمونیزم په تیوري کې هغه ومنله، لکه چې د کارګرو ډېر غټ پوستړونو اعلام کړه چې نېکمرغي د ټولو لپاره راتلونکې ده. فاشیزم په تیوري کې د هغه محدود نژادي شکل ته ځان متعهد کړ چې نېکمرغي ګواکې د ټول لاندې کوونکي نژاد حق دی. دغه دواړه اعلام شوي شکلونه د مل د لیبرالي شکل تقلید ثابت شول.

د لیبرال ګټورتوب ایډیالوجي چې مل ورته انکشاف ورکړ، د هرې هغې ټولنې له لارې چې څومره آزادېدله، هغومره خپرېدله، تر دې حده چې د ګټورتوب دغه پرنسیپ اوس د لوېدیز ډول ډموکراسیو کې د اساسي قانوني حق په شان شوی دی. هیڅ سیاستمار به د هغه د نقض خیال کولی

و نه شي. حتی هغه غوښتني هم چې سختي ګاني وګالي، ټولو ته د ښه والي په عبارتونو کې تل په دغه ژبه ویلي چې د خوښۍ ښې ورځې راتلونکې دي.

خو دغه خوښي په دقیق ډول څه ته وايي؟ کوم څیز دی چې موږ خوښ کوي؟ مل له اول نه دې مسئلې ته متوجه و. هغه پوهېده چې د بنتهام په برنسیپ کې " ګټورتوب" له حد نه ډېر ټینګ نیول شوی دی. بنتهام ګټورتوب په دغه ډول تعریف کړی و: " ... په هر هغه څیز کې هغه خاصه چې په هغې سره ګټه، ښېګڼه، خوښي، ښه والی یا نېکمرغي تولید شي... یا د زیان، درد، بدي، یا د بدمرغۍ مخه ونیوله شي." دا ممکن کافي پراخ ښکاره شوی وي، خو په هغه شېبه کې چې د سپېڅلي توب محاسبه عملي شوه، هغه په حیرانوونکي ډول ساده او ابتدايي شو. دغه محاسبه ښه مجهزه وه چې کمیت په محاسبه کې ونیسي، خو څه وخت چې کېفیت (quality) په نظر کې ونیول شي، هغه له نظره غورځېدلی و او هغه دا و چې په عمل کې پیښ شول. د بنتهام ګټورتوب په زیاته اندازه یوازې د ډېر ښکته ګډ معیارله مخې د خوند یا لذت وو.

له بلې خوا د مل تعریف کمیت، کېفیت او پرمختګ په نظر کې نیسي. "... دا باید د خورا پراخ مفهوم ګټورتوب وي چې د پرمختګ کوونکي انسان په تلپاتې ګټې بنا وي." د نېکمرغۍ په دغه نظر کې د څیزونو د ښه کېدلو ایډیا پرته ده. مل دلته د خپل عصر د ډېر تازه نظر سره په لیکه کې و. د هغه د ګټورتوب د فلسفې د خپرېدلو نه بس دوه کاله دمخه د چارلس ډاروین (Charles Darwin) د عضوي جنسونو د سرچینې (The Origin of Species) په نامه اثر خپور شوی و. د مل د پرمختګ ایډیاګانو د تکامل مفهوم په نظر کې نیولی و. خو سره له دې هم په دقیق

ډول یې د هیوم د شته/ باید (is, ought) اعتراض سره ستونزې لري. (پرمختګ د ټولنې لپاره ښه دی، موږ باید د پرمختګ لپاره کوښښ وکړو.) داسې ښکارېده چې هغه په عمل کې اهمیت نه لاره. د انسان د پرمختګ ایډیا به د نېکمرغۍ په شان ټوله ومنله شي. زموږ د ګټورتوب عصر دا هم د اساسي قانون په شان پېژندلی دی. (حتی تش په نامه محافظه کار یا د ساتنپالني ګوندونه به دغه ضرورت حس کړي چې خپل تعریف د پرمختګ لپاره نقض کړي،)

مل ټیګار وکړ چې ټولې نېکمرغۍ سره برابر ارزښت نه لري. رښتینې نېکمرغي د " روحي بشپړتوب"(spiritual perfection) لوړه درجه په ځان کې لري. په عمل کې احتمال لري موږ هغه وخت نور هم بریالي شو چې په نانېغ ډول د نېکمرغۍ د خپلولو لپاره کار وکړو. دی د رښتین توب او ښکلا په اغېزې ټینګار کوي. دا د حساسیت ترزیق غواړي. پوهنه او داسې هم تجربه د نېکمرغۍ د ژوري درناوۍ لامل کیږي. د مل د ګټورتوب فلسفه په دغه ډول د خوندورتوب (hedonism) د ډېر ښکته معیار څخه لوړ مقام ته هسک کیږي، خو دا د خاصانو رنګ او بوی لري. حتی پخپله محتاط بنتهام هم منلې وه چې یو څوک به کله د یوې ساده لوبې په کولو سره هغومره خوښ شي چې، لکه د موسیقي کومې ژورې سمفوني ته چې یې غوږ نیولی وي. " تعصب چې له نظر نه وغورځول شي د سنجاق ټومبلو لوبه د موسیقي او شعر پوهو او هنرونو سره یو شان ارزښت لري." دلته به د هغه سپېځلې محاسبه له روحیاتي نظرونو سره همغاړې ښکاره شي.

مل له دغې مسئلې نه خبر و. له هغه څخه یې حتی ګټه پورته کړه چې د ګټورتوب په فلسفه کې د لیبرال فکر داخل کړي. د خوښۍ ارزښت په

هغه ښېګڼه کې پروت دی چې د فرد ژوند ته یې راوړي. بیا هم د ټولو له ګټې سره باید د ټولو ملاحظه په نظر کې وي. اجبار باید هیڅ نه وي. نېکمرغي به په هغه ټولنه کې په ډېره ښه توګه نفوذ کولی وشي چې هلته هر څوک پرېښوول شي چې د خپلې خوښي نېکمرغي و لټوي. یوازنی شرط باید داوي چې د نېکمرغۍ دغه فردي ډول د نورو د نېکمرغۍ له رقم یا عمومي ښه والي سره ټکر و نه کړي. د لیبرالیزم دغه ډول ترویج د "خورا ډېره نېکمرغي د خورا ډېرو " پر ضد په عمومي استدلال باندې برى مومي. دغه ډول استدلال چې په لفظي لحاظ او تر څه حده په نظر کې ونیول شي. د ګټورتوب فلسفه به د عوامو غرغره کول بیرته جاري کړي. له هر نظر نه چې ورته وکتل شي، د ډېرو ساډیزم (sadism) [له ډېرې بېرحمۍ او ظلم څخه خوند اخستل] به د ښکار د قربانۍ فردي عذاب به په یقین سره تر سیوري لاندې کړي، خو نه د مل د نېکمرغۍ د نه مداخلې ډول.

د مل د لیبرالي تعریف نېکمرغۍ - هر یو خپل ځان ته - د نېکمرغي محاسبې او دهغه عمومي کېفیت ته یو ډول ستونزه وړاندې کوي. نېکمرغي اوس باید په دغه ډول تفسیر شي چې د هر راز محاسبې لپاره تیاره وي. له بلې خوا داسې استدلال به وشي چې د فردي نېکمرغۍ محاسبه تر دغو شرایطو لاندې نه شونې او نه ضروري ده. موږ به څنګه وکولی شو چې د خورا ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي محاسبه کړو؟ څرګنده ده چې د سلیم عقل له تجربي معیار نه باید دلته کار واخیستل شي: یوه عمومي هوکه.

دا د مل د منطق سره جوړ راځي چې د هغه له امپریسیزم، د هغه له لیبرالیزم او د هغه له یوټه لیټیزم (د ګټور فلسفه) څخه یو اتحاد جوړ وي. په داسې

حال چې هر فرد د خپلې خوښې نېکمرغي غواړي، ضروري کيږي چې د نيکمرغۍ کشف تجربي وي. داسې هم، له پخوا نه ټاکل شوی، د ټولو د نېکمرغۍ د تضمين لپاره يا له باندې نه فکر پکې هيڅ لاره و نه لري. او د ټولو د نيکمرغي تجربي محاسبه به له شمېريز استقرا سره د پام ورته والی ولري. د تېر وتني لپاره به ور خلاص وي، خو تکرار به يې يقيني توب نورهم پياوړی کړي. " يوازې شواهد کافي دي چې ممکنه ده هر هغه څه چې غوښتل کيږي، دا وي چې خلک يې په رښتيا غواړي." دا به دائروي ښکاره شي، خو يو ځل به داسايکولوجي وي چې د هيوم د شته/ بايد اعتراض په غوځ ډول ځواب کړي، لکه مل چې وايي: "که موخه، هغسې چې د ګټورتوب فلسفه يې وړانديز کوي، په نظر او عمل کې د موخي په شان و نه منل شي، هيڅ څيز، به هيڅ کس، هيڅ وخت قانع کولی و نه شي چې هغه همدغسې وه."

خو آيا دا ټول تصوير دی؟ په يقين، موږ کله غوره ګڼلی شو چې له خپلې خوښي نه غېر د يوه بل څيز لاس ته راوړلو لپاره عمل وکړو. موږ د غېر غوښتني يا د دندي په مفهوم سره عمل کولی شو، خو د "سم څيز کول" هم موږ ته خوښي راکوي - په خپلو ځانوکي د وياړ، خوښي، په شکل او په ټولنه کې زموږ د ارزښت وړ احساس او په داسې نورو شکلونو. د نېکۍ او ښېګڼي ترزيق په دې ډول فرد او ټولنې ته خوښي ښښي. بيا نو د نېکمرغۍ لا ډېر ژور مفهوم ته راځو چې موږ د " روحي بشپړتوب" په لور نور هم هڅوي.

نېکمرغۍ ته د مل د فردي غوښتني ټينګار فرد مجاز کوي چې خپل ځان ته په ګټور او په ټوليز ډول انکشاف ورکړي. دی په دې ډول ټول کيدای شي او خپل ټول امکانات لټوي. خو دا يو څه خوښ ليدل دي. د مل د

فارمل جوړښت په یقین سره لار پرانیزي. چې دغسې وشي، خو دا چې هغه به همدغسې وکړي ، هغه بله خبره ده. زموږ سیکالوجي چې آزاده پرېښووله شي، موږ د رڼا او خوږوالي په لور تل نه رهي کوي. دا یو نسل وروسته و چې زیګموند فرویډ (Sigmund Freud) (۱۸۵۶-۱۹۳۹) شرح کړه چې عصبي ناروغي، غېر شعوري او ځان بربادوونکي محرکونه زموږ په عملونو کې غټ رول لوبوي. له بلې خوا د مل لیبرالیزم، د نورو په سلوک کې د پلارواکي ډوله مداخلې مخه ونیوله، ددغې ګڼنې له مخې چې په موږ کې ډېر نه پوهېږي چې کوم څیز موږ ته ښه دی. د مل په وخت کې حتی د اجتماعي ښه والي کوښښونه په معمولي ډول ددغې پلارواکۍ د پرنسیپ له مخې کېدل. بنتهام او د مل پلار په یقین سره همدغسې فکر کاوه. دوی خپله عقیده په آزادي اعلامووله، خو هغه ډېره ایډیالي او نظري مفکوره ثابته شوه چې له واقعیت سره یې ډېر تړاو نه لاره. د لومړي لاس تجربې مل خپلې پایلې ته یو ځل وهڅوه. فرد خپلې آزادي او د خپلې آزادۍ د تفسیر حق لري.

بیا نو دا حیرانوونکې نه ده چې مل په دغه وخت کې خپل ډېر نفوذناک اثر، "د آزادۍ په اړه" (On Liberty) خپور کړ. ده په هغه کې شرح کړه چې دی د اختیار او جبر په فلسفې اړخ نه ګړېږي، خو د "قدرت له ماهیت نه او محدودیتونو څخه چې د ټولنې له خوا په فرد باندې په مشروع ډول چلول کېږي." مل په خپل دغه اثر کې وايي چې: " د آزادۍ او قدرت تر منځ جګړه د تاریخ د هغې برخې ډېر څرګند خصوصیتونه دي چې موږ له ډېر پخوا نه ورسره آشنا یو." دی دا هم واضح کوي چې هغه د معاصري ټولنې " څرګند خصوصیت" هم جوړوي، که څه هم په اروپا کې تر انګلستان نه ډېر دغه حال و. په انګلستان کې "زموږ د سیاسي

تاریخ د خاصو حالاتو له امله ... په شخصي سلوک د مقننه یا اجرائیوي قوې له خوا د مداخلې په اړه د پام وړ حساسیت موجود و."دا" دغومره د فرد د خپلواکۍ له امله نه و، لکه د هغه د پاتې شوي سلوک له مخې چې و چې حکومت ته لا هم داسې کتل کېدل چې د خلګو د ګټو پر ضد استازي کوي." د همدغه دلیل له امله و چې [اوس هم] "زیاترو خلکو لا نه ده منلې چې د حکومت قدرت ددوی خپل قدرت یا د هغه نظرونه ددوی خپل نظرونه دي."

مل وایي چې یوازې یو "ډېر ساده پرنسیپ" دی چې ټولنه باید له فرد سره په معامله کې په مطلق ډول د اجبار او کنترول په طریقه اداره وکړي. "بس یوازې یو" ساده پرنسیپ "شته او هغه داچې" یوازېنۍ موخه چې بشریت ته په فردي یا ټولنیز ډول اجازه ورکوي چې د هر غړي د عمل په آزادي کې مداخله وکړي، د ځان ساتنه ده." هغه " ادعا چې موږ یې په خپل ګران مخلوق لرو چې یو ځای شي، ددې لپاره چې موږ د شته والي په ډګر کې محفوظ کړي"د عدالت یوازېنۍ ادعا ده - که څه دی هم دا هم وایي چې ټولنه مجبوره ده خپلو غړو ته "د بنېګڼې اساسات" تهیه کړي. مل یوه ایډیالي ګټورتوب دولت ته د امید سترګي نیولي وې. هغه چې له ایډیالي یوټوپیا څخه لېرې و، دننۍ ورځې له ټولنې سره لږ تر لږه ډېر ورته والی لري، کوم چې د آزادې نړۍ په ډېرو برخو کې لیدل کیږي (که څه هم له هغو مسئلو نه پخوا تر پخوا خبر نه و چې دغسې ټولنه نا آرامه کولی شي.)

د مل د ګټې رسولو دولت به هغه اجتماعي او اقتصادي شرطونه یقیني کړي چې فرد به د هغو له مخې په خپلو ایډیاوو ژوند وکړي. فرد به د یوه انسان په توګه په دغه ډول وکولی شي خپلو ټولو استعدادونو ته انکشاف

ورکړي. دلته یوځل بیا په مترقي ځان-انکشاف باندې ټینګار دی چې هغه ارزښتونه وروزي او خپل هدفونه تعقیب کړي چې فرد قادر کوي چې خپل شخصیت بشپړ کړي، لکه چې و به وینو مل له جنسي میل سره علاقه من نه و. د ګټورتوب ټولنه د هغې د ټولو غړو په نېکمرغي سره غوړیږي.

ټولنه په دغه ډول د ګټورتوب په ایډیالونو باندې بنا ده. غړي او دولت د " اجتماعي قرارداد" له مخې نه سره یوځای کیږي چې په هغه سره افراد له خپلې آزادۍ څخه تیریږي، په داسې حال کې چې د ګټورتوب ایډیال د هغو خصوصي وده په غیږ کې نیسي. آزادي او د ګټورتوب فلسفه له اول نه سره تړلي وو. د بنتهام د آزادي مفکوره ټوله نظري نه وه. په فردي آزادۍ باندې د هغه عقیدې دی وهڅاوه چې وایي کوم هغه قانون چې د همجنسو جنسي عمل منع کوي، باید لغو شي. "ویل کېدلی شي چې د دوو کسو تر منځ د خپلې رضا دغه عمل چې ددوی د حفاظت یا د نورو د حفاظت سره هیڅ تړاو نه لري، ډېره مشکله ده چې درک شي." دغسې وړاندې تللي فکرونه په هغه وخت کې په پراخه اندازه نه اوریېدل کېدل چې هغوی چې په کوني توب کې نیول کېدل" په دار ځړول کېدل. د همجنسو تر مېنځ د جنسي عمل په اړه د بنتهام نظر چې د لوړو پرنسیپونو خاوند و او پخپله یې د جنسي عمل تجربه نه لرله، د هغه د ګټورتوب لیبرالي کولو اثر باندې کتابونه ډکېدلی شي. هغه د ژوند تر پایه پاک لمنی و. لکه څنګه چې پخپله مل ویلي دي چې پاک لمني توب یې عمومي حکمونه ممکن د بل عمري لمنپاکي لپاره ډېر مناسب وي. " څنګه چې دا ګټوره ده چې په داسې حال کې چې بشریت ناقص دی، نظرونه باید راز راز وي، بیا نو دا سمه ده چې د ژوند کولو تجربې [هم]

باید راز راز وي." " په واقع کې زموږ په عصري ګټې رسولو نړۍ کې پخپله پاک لمني د ډېر عجب " ژوند تجربې په شان ګڼل کیږي." خو ددغسې تناقضاتو په اړه د پای خبره باید د مل وي: " زموږ د نظریو د نه منلو او نقض کولو پوره آزادي، هغه یوازېنی شرط دی چې د رښتین توب په اړه یې موږ پر حق کوي؛ په انساني استعدادونو سره یو موجود په بلې هیڅ طریقې د پرحق کېدلو عقلي یقیني توب تر لاسه کولی نه شي."

ګټوره ده چې په یاده شي چې د ټولنې هغو بېعدالتیو چې مل یې دغو لیکنو ته وهڅاوه، په هماغه وخت کې یې مارکس هم وهڅاوه چې د پانګې (Das Kapital) په نامه اثر وکاږي. ډېر به داسې ویني چې د وکټور یا د عصر برتانیې د غریبي او خواري، ښاري سیمو د ځېونکو شرایطو په نظر کې نیولو سره د مارکس انقلابي خپګان د مل د لوړو احساساتو څخه ډېر مناسبت لري. خو عجبه داده چې دا د مل نظرونه دي چې له موږ سره په پرله پسې ډول انعکاس کوي. هغو چې په هغه وخت کې اثرناک نه لیدل کېدل، لوېدیزه نړۍ یې دغه حال ته ورسوله او په دې یې اوس پیل کړی دی چې هغه دولتونه هم پوه کړي چې په دغو وختونو کې له مارکسستي هیبت څخه سر هسک کړی دی.

آیا د مل لیکنې په رشتیا دومره بې اغېزې دي؟ د مل د علاج نسخه په تیوري کې لږ تر لږه احتمال لاره چې د مارکس د نسخې په شان د خپل وخت د اجتماعي ناوړو مسئلو علاج وکړي. مل آزادي غوره کړه چې فردي موخو ته پرې ورسیږي. مطلب دا و چې د فرد پټ طبیعي قوت پوره آزاد شي چې موږ ټول قادر کړي چې خپل ټول استعدادونه کشف کړو. دغسې آزادي به زموږ و ټولو استعدادونو ته د تخلیق او ابتکار لامل

شي. په نتیجه کې موږ به پر دې قادر شو چې په اخلاقي، روحي او عقلاني لحاظ پرمختګ وکړو. دا به پخپل خاص ډول دغسې ښه ټولنه رامنځ ته کړي چې په هغو ناوړو پېښو غلبه وکړي چې مارکس یې پارولی و، خو د انقلاب د شدیدو ورانیو څخه پرته. داسې ښکاري چې د مل وړاندیزونه په عمل کې یو ځل بیا دغسې بې اغېزې وي چې هغه اجتماعي او اقتصادي ستونزې هوارې کړي چې وکټوریایي برتانیه یې مصیبتناکه کړې وه. بیا هم هغو په دقیق ډول ټاکلي دي چې لوېدیزې ټولنې د مل له وخت نه تراوسه د یوې نیمې پېړۍ په بهیر کې څومره پرمختګ کړی دی. ددغسې نظرونو آزادوونکي اغېزې په اول سر کې ورو ورو وې، خو د تیري نیمې پېړۍ په شاوخوا کې هغه ډېره چټکه او بریالۍ شوې ده. د سیلیکان سیمي (Silicon Valley) چې اوس په ټوله لوېدیزه نړۍ کې لیدل کیږي، د مل د نظریو د واقعي کېدلو پوره بېلګې دي. [د سیلیکان سیمه د لوړې تکنولوجي سیمه] او څنګه چې هغه په فردي صفتونو او تشبث تکیه لري، هغه به په یقین سره په دغو مؤقتي خنډونو غلبه وکړي.

د مل په لیبرالي ګټورتوب فلسفې یو ټینګ انتقاد پرځای دی. سلیم عقل او تجربه به موږ ته لارښود شي، خو دا هم ستونزه پیدا کوي. لکه چې مل هم ښه پوهېده، حتمي ده چې د فرد د نېکمرغۍ غوښتنه ، د نېکمرغۍ ډول ډول شکلونو ته منتهي کیږي. خو ددې مانا داده چې په منطقي لحاظ ممکنه نه ده چې په ټولنه کې د عمومي نېکمرغۍ محاسبه وکړو.

ځنګه به د عمومي نېکمرغۍ لپاره د علاج یوه نسخه ادعا وکړي چې ټولو ته نېکمرغي راوړي، په داسې حال کې چې هر یو د ځان لپاره د خپلې خوښې نېکمرغي غواړي؟ آیا د نېکمرغۍ لپاره زموږ د انفرادي ډول نسخې به په واقع کې د ټولنې د عمومو له نسخې سره یو ډول وي؟ له فلسفي اړخ نه ځواب ممکن نه دی. هیڅ منطقي دلیل نه لیدل کیږي چې د نېکمرغۍ فردي مفهومونه به سره ګډ وي، خو د ګټورتوب فلسفې پلویان به استدلال وکړي چې دا هغومره له دغه ټکي سره مورد نه لري، لکه د هیوم فلسفې دلیلونو چې نه لاره. د انسانانو په شان موږ د انساني طبیعت عنصر ټول په ګډه لرو او دا په کافي اندازه پراخ دی چې په یوه پراخ اتفاق باندې هوکه وکړو.

دا د " ته پوهېږې مفهوم لري" په شان استدلال دی او په عمل کې دا هغسې ده چې ډموکراټیک لیبرالیزم - چې په عمق کې د ګټورتوب دی- په واقع کې ځنګه مؤثر واقع کیږي. اقتصاد پوهان یو عام شوی د " ښه حس" عامل په حساب کې نیسي چې هغه په معمولي ډول د مستهلک د لګښت اندازه په نظر کې لري. خو دا په پای کې محض د اقتصاد له نظر نه د هغه د خپلو مقاصدو او د هغه د خپل ښه والي لپاره محاسبه ده. دا به دننه په ټولنه کې د خلکو د عمومي خوښۍ علامه وي، خو هغه واقعي نېکمرغي نه حسابیږي. دا ځانله بېل واحد دی او له دې سره چې موږ څومره لګښت کوو، په هیڅ ډول یو نه دی. د دواړو تر مینځ ضروري تړاو نشته، سره له دې هم داسې ښکاري چې دا هغه ډېر ښه دي چې موږ

يې اوس کولی شو. څنګه چې زموږ ټولنه په پياوړي ډول د اقتصادي عواملو له لارې اداره کيږي، دا به عجبه مالومه نه شي چې دغه عوامل ښيي چې موږ په څه حال کې يو. موږ په واقع کې په هغه حال کې بيرته داخل شوي يو چې د بنتهام د سپېڅلي محاسبې د ډېر ښکته ګډو پيښو له معيار سره ورته والی لري.

مل په خپلو خپرو شوو آثارو سره نوم وايست او د درناوي شخصيت شو او له دې امله يې د ورځي په موضوع ګانو باندې ښه اثر وکړ. په ۱۸٦۱ کې چې د امريکې کورنۍ جګړه پيل شوه، ده د شمال په ملاتړ ټينګ آواز جګ کړ. د هغه په نظر کې په دغه جنګ کې مرکزي موضوع د مريي توب وه چې د ګټورتوب د فلسفې په تجويز کې يې هيڅ ځای نه لاره. (دی لا چې ځوان وو، د مريي توب ضد لايحې ملاتړ يې په ټينګه کړی و چې د برتانيې په پارلمان کې ديرش کاله دمخه منل شوې وه.)

په ۱۸٦۵ کې مل و هڅول شو چې پارلمان ته کانديد شي. هغه د خپل ليبرال ګوند پلويانو ته څرګنده کړه چې ځان کانديد کړي، خو يوازې په خپلو نامعمولو شرطونو سره. د انتخاباتو په وخت کې به دی هيڅ مبارزه و نه کړي او چا ته به اجازه هم ور نه کړي چې دده په پلوي د رايو ګټلو لپاره هڅې وکړي. په اول کې لا حاضر نه و چې ويناوي واوري، يا مؤکلين په کوم ډول مخاطب کړي. هغه د ليبرالي ګټورتوب د پرنسيپونو له مخې غوښتل چې په دې اړه رايه ورکونکي په خپله خوښه فيصله وکړي. دی په پای کې وهڅول شو چې له دغې غېرعادي سياسي چوپتيا

څخه تېر شي او يوه وينا وکړي. وروسته له هغه چې ده وينا وکړه، پوښتنو ته يې په ځواب ويلو پيل وکړ. حتمي ده چې له دغو پوښتنو به ځينې پاروونکي هم وي. سره له دې هم هغه په پوره صداقت سره ځوابونه ورکول. يو ځل و پوښتل شو چې " آيا تا په رښتيا ويلي وو چې د انګليس کارګري طبقې، که څه هم د نورو هيوادونو له کارګرانو نه په دې توپير لري چې په دروغ ويلو شرمېږي بياهم دوی په عمومي ډول دروغجن دي." هغه سم له لاسه کړه چې " هو، ما ويلي وو." د حاضرينو د کارګري طبقې غړو، د درناوي په ډول چکچکي وکړې او مل په حقه غوره شو.

مل، د پارلمان د غړي په توګه، د يو شمېر موضوع ګانو په اړه ويناوي وکړې. ښځو ته د رايو ورکولو د حق، په حکومت کې د فساد د شته والي موضوع ګانو په ګډون، د اقتصادي موضوع ګانو په اړه يې تخصصي سپارښتني وړاندې کړې او د ١٨٦٧ اصلاحاتو د لايحې په پاس کولو کې يې خپل وزن علاوه کړ. (په پارلمان کې ددغه دوهم اصلاح په منل کېدلو سره د رايو ورکولو ساحه پراخه شوه او د رايي ورکولو شمېر دوه واره ډېره شوه.)

مل له دغه درانده کار سره سره د انتخاباتو په بله دوره کې خپله څوکۍ د سميت په نامه د يوه جورنالست په وړاندې له لاسه ورکړه. دوه شپېته کلن مل د فرانسې اوګنن سيمي ته لاړ چې هلته د خپلې مينې، هيريټ له قبر سره نژدې ژوند وکړي. د هغې لور، هيلن، [دده برګتۍ] د هغه پوره خدمت لپاره هم لاړه. (بياهم بې له دې چې تر مېنځ يې نامناسبې اړيکې

وي) د مل مړې شوې مېرمنې ته د هغه وفا د ویکټوریایي دورې له معمولي احساساتو نه لوړه وه. د هغې داعیې لپاره چې دواړه په ټینګه ورته ژمن وه، مل "د ښځو د محکومیت" په نامه یو اثر وکښه. ددغې موضوع په اړه چې هغه له لومړنیو لیکنو څخه ده، ډېر هغه منطقي پایلو ته رسوي چې هغه په خپل پخواني اثر "د آزادۍ په اړه" کې شرح کړي دي. پر دې برسیره چې هغه د هغه د فلسفې یوه برخه ده، سیکالوجیکي بصیرتونه هم لري. "تر څو چې یو نظر په احساساتو کې پیاوړې ریښه لري، په خپل ټینګښت کې نظر دې ته چې د خپل ضد په وړاندې، وبایلي، ډېر وزن ورته ورکوي. ځکه که هغه د استدلال په نتیجه کې ومنل شي. ددغه استدلال رد ممکن ددغه نظر ثبات ولړزوی؛ خو که هغه یوازې په احساس تکیه لري، په استدلالي بحث کې ډېر زیان ویني، څومره چې پلویان یې لا ډېر هڅول کیږي چې ددوی احساس به دغسې ژور میدان لري چې دلیلونه ورته سمیږي." دغسې بصیرت د مل د خاص استدلال د ځای او وخت نه دباندې تطبیق مومي.

د برابرۍ لپاره د ګټورتوب فلسفې استدلال مسلم او د مل په امپیریسیزم او داسې هم د هغه په لیبرالیزم سره تائیدیږي، خو د عصري ښځې لپاره د هغه د شخصي تجربې ټول استدلال دغسې قوت نه لري. مل له هرڅېټ سره د خپلو ډېرو نادرو اړیکو په نتیجه کې ځان مجبور ولید چې وایي ښځې د جنس یا سیکس "حیواني وظیفه" نه غواړي؛ نارینه باید کوښښ و نه کړي چې دغه کرکجن عادت په "ضعیف جنس" باندې عملي

کړي.

مل د خپل ژوند څو کلونه د خپل ژوند په سوانح (autobiography) تېر کړل. ددغه اثر صراحت او ځان ښودنه د هغه د پلار په اړه په خاص ډول د هغه په احساساتو کې څرګند دی. دا د یوه هغو عالي لیکنو څخه ده چې د یوه "مجبور شوي نابغه" په شان روزل شنګه وي او داسې هم د هغه اغیزي، په هغه حساسیت سره چې ورسره تعلق لري [څنګه وي.] هغه "په اساس کې د پاریدونکي" پلار د ویکتوریایي دورې د یوې ربتیني بلا تصویر وړاندې کوي. ددغه اثر په لومړنۍ مسوده کې مل وایي چې "پلار او مور یې تر یوه چت لاندي هغومره لېرې ژوند کاوه، لکه شمالي قطب له جنوبي قطب نه لیرې و." په دې اړه ډېر څه لیکل شوي چې د هغه د مور نوم هرییټ و چې د مینې یې هم و. او د نومونو دغه اشتراک ډېر ساهپوهان وهڅول چې ډول ډول تبصرې وکړي او ناقصې نتیجې ترېنه وباسي. کوم څیز چې څرګند دی دادی چې مل حتی د ماشومتیا په وخت کې لا درک کړی و چې " زما روزنه، د مینې روزنه نه بلکې د وېرې وه." دا چې له دغه حال څخه ژوندی ووت او له یو څو اغیزو سره دغسې ژوندی ووت چې دغسې یو لیبرال او انسان پال انسان شي، له معجزې څخه لږ څه کم دی. حتی هغوی چې د مل له جنسي اغیزو سره موافق نه دي، ممکن د هغه له نظریې سره خواخوږي ولري. "

د انسان په ژوند کې تر هغو چې د سیکس حیواني ژوند په نامعقول ډول په لوړ تناسب ځای ولري، لکه چې لري یې، د انسان په ژوند کې د غټ

اصلاح هیله کېدلی نه شي." خو افسوس چې فروید راښکاره کېدونکی و او سره له دې هم ژوند اصلاح شو.

مل په ۱۸۷۳ کې د شپږشپېتو کلونو په منګ په اویګنن کې وفات شو، خو د هغه لیبرالیزم دی د وکټوریا د دورې بورژواګانو ته منلی شخص نه وګرځولی. په ورته ډول د هغه د فردیت پر بنسټ نظریې د چپیانو له انقلابي نظرونو سره جوړې نه وې، بیاهم د هغه مړینه په ټوله برتانیه کې او له هغه څخه دباندې هم، چېرته چې ریا زړه سواندي وچه کړې نه وه او چېرته چې په آزادي باندې عقیده له ځاني منفعت او ځاني نظر نه پراخه شوې وه، په ژور غم سره بدرګه شو.

پایلیک

وروستیو د مل په اړه ډېرې ترخې لیکنې کړي دي. فیلسوفان هڅه کوي چې د هغه د ګټورتوب فلسفه غېرابتکاري وښیي او پخپله دی د بنتهام پلوی وګڼي، خو دا تر بې انصافۍ هم ډېر دی. د مل لیبرالي انکشاف او د ګټورتوب فلسفې پراخ پلوي توب هم په فلسفه او هم په اجتماعي ژوند کې د بنتهام فلسفي ایډیاګاني په پوره منسجم قوت واړولې. داسې هم د مل لیبرالي او سیاسي ایډیاګانو هم زیانونه وګالل، په زیاته اندازه له دې امله چې هغه ډېر بریالي ووتل. کوم هغه څه چې مل، د عام ذهنیت پرخلاف، غوښتل اوس موږ ټولو ته څرګند ښکاري. موږ په لیبرالي او د ګټورتوب په عصر کې ژوند کوو. د کانګرس لایحې، د ډېرو ډولونو اغیزناکي پریکړې، حتی زموږ شخصي اخلاقیات- ټول د ګټورتوب تر ازمویني لاندې شوي دي. موږ ټول چې په شعوري یا غیرشعوري ډول فیصلې کوو او نظرونه وړاندې کوو، د ګټورتوب شعار په ذهن کې لرو. " د خورا ډېرو، خورا ډېره ګټه" دومره پیاوړې ده چې په لویدیزو آزادو دموکراسي ګانو کې زموږ د ژوند عصري یو نزدې نه ویل کېدونکی بنسټیز پرنسیپ دی.

سره له دې هم په دقیق ډول دا د مل لیبرالزم دی چې نن ورځ لانجمن دی. دا ډېره ښه ده چې سړی په لیبرال عصر کې لیبرال وي، خو د ټولنې په اړه څه وشي. مل تیار و چې ددغه اغزن بوټي درک وکړي. هغه حتی د نشه توب په اړه هم، د نه پلار واک زور باندې، په خپل لیبرالزم ټینګ ودرېد. ټولنه حق نه لري چې خپل غړي تر فشار لاندې ونیسي چې د

"عقلي سلوک عادي معيار" له مخې عمل وکړي. هغه استدلال وکړ چې ټولنه په ماشومتيا او د نوې ځوانۍ په اولو کې په فرد باندې د "مطلق قدرت" حق لري او که هغه نشي کولای په دغه وخت کې په هغه کې عقلي چلند تزريق کړي، ملامتيا به پخپله د ټولنې وي چې غړي يې په غير عقلي ډول چلند کوي.

ددغسې ليبرالزم په وړاندې دوې نيوکې پر ځای دي. لومړی دا چې زموږ ټولنه له الکولی نشه توب نه د مخدراتو (drugs) له نشه توب نه ډېر رنځ وړي. د ډرګ سخت معتادان له بربادوونکي "غيرعقلي توب" څخه ډېر پياوړی ښکاري. له بلې خوا مل ممکن استدلال وکړي او په يوه عدالت سره هم چې د ويکټوريا د وخت په ښاري ډېرو وغريبو برخو کې په برابره اندازه ورانی وو. بله داچې عصري ټولنه په تنکيو ځوانانو باندې " مطلق واک" نه لري. (او دا تر زياتي اندازې د پوهنې، روزنې او داسې نورو په اړه د ليبرالزم نتيجه ده.) که موږ وغواړو چې ځانونه په دغسې حال کې وينو چې د ليبرالزم ځينې اړخونه ترک کړو، هغه به بيا هم زموږ تفکر ته لارښوونه کوي. موږ چې په هر هغه څه هوکړه وکړو چې ددغسې بې اثره ليبرالزم پر ځای يې غوره کړو، هغه به د ګټورتوب د پرنسيپونو له مخې وي. مل به تل زموږ رايه و نه لري، خو د پای خبره بياهم د هغه ده.

پای

د مل له لیکنو څخه

د خورا ډېرو، خورا ډېره نېکمرغي د اخلاق او قوانینو اساس دی.
جرمي بنتهام

طبیعت انسان د دوو خپلواکو بادارانو، درد او خوښۍ، تر حاکمیت لاندي کړی دی. دا یوازې ددوی کار دی چې وایي، څه باید وکړو، لکه داچې وټاکي چې څه به وکړو. له یوې خوا د حق او بدي معیار او له بلي خوا د علتونو او نتائجو لړۍ ددوی په حکم پورې تړلي دي. دوی په ټول هغه څه چې موږ یې کوو، په ټول هغه څه چې وایو، په ټول هغه څه چې فکر کوو موږ اداره کوي. موږ چې هر کوښښ وکړو، له دغه محکومیت څخه ځان و ژغورو، ددوی لپاره به خدمت وکړي چې ویې ښیي او تائید یې کړي. یو څوک به ممکن په خبرو سره ادعا وکړي چې د هغو له حاکمیت نه به آزاد شي، خو په واقع کې هغه به تر پایه پورې د هغو تابع پاتې وي. ... هغه سیستمونه چې کوښښ کوي تر پوښتني لاندي یې ونیسي، د مفهوم پر ځای له غږونو، د عقل پر ځای له بوالهوسۍ او د رڼا پر ځای له تیارې سره معامله کوي.

جرمي بنتهام

د یوه څیز غوښتل او خوښوونکی میندل، له هغه سره مخالفت کول او

درد ناک يې فکر کول، هغه څيزونه دي چې گرد سره جلا دي، يا د هغو څيزونو دوې برخې دي. ... د هر هغه څيز غوښتل، له هغه تناسب نه پرته چې ايډيايې خوښي راولي، يوه فزيکي او ميتافزيکي ناشونتيا ده.
جان سټوارټ مل، د گټورتوب فلسفه

معترضان ممکن شک ولري چې بشريت به چې که ورته و ښودله شي چې خوښي د ژوند موخه ده، ممکن په خپلې دغې معتدلې برخې قانع شي. خو د بشريت ډېره برخه په لږ سره قانع شوې ده. داسې ښکاري چې د قانع ژوند قيمت اجزا دوه دي چې هر يو يې زموږ د مقصد لپاره زياتره کافي دي: آرامتيا او هيجان.
جان سټيوارټ مل، د گټورتوب فلسفه

ښه داده چې ناراض انسان اوسې، نه راضي خوگ؛ ښه دا ده چې ناراض سقراط اوسې، نه راضي احمق. او که احمق او خوگ سره مختلف نظر لري، هغه له دې امله دی چې هر يو يې د موضوع خپله خوا ويني.
جان سټوارټ مل، د گټورتوب فلسفه

ددغه اثر مطلب د يوه ډېر ساده پرنسيپ بيان دی چې مستحق کوي يې له فرد سره د اجبار او کنټرول په ډول د ټولنې چاري تنظيم کړي، له فرد سره د اجبار او کنټرول په طريقه چې وسائل به يې د قانوني مجازاتو په بڼه فزيکي قوت وي، يا د عامه ذهنيت اخلاقي فشار. هغه پرنسيپ دا دی چې يوازنی مقصد چې بشريت په فردي يا ټولنيز ډول مجاز گرزوي چې د هر غړي د عمل په آزادي کې مداخله وکړي، ځان - ساتنه ده. يوازنی

مقصد چې قدرت د یوې متمدني ټولنې په غړي باندې، د هغه د ارادې پر خلاف استعمال شي، دا دی چې نورو ته د زیان مخنیوی وشي. د هغه خپل ښه والی فزیکي وي یا اخلاقي کافي جواز نه دی. هغه پر حق مجبور کېدلی نه شي چې عمل یا تحمل وکړي، ددې لپاره چې هغه به هغه ته د نورو په نظر ښه وي چې و یې کړي چې نور یې هم خوښ کړي، ددې لپاره چې هغه به د هغه لپاره ښه یا برحق وي چې همدغسې وکړي.
جان ستوارټ مل، د آزادۍ په اړه

فرد پر خپل ځان، پر خپل جسم او ذهن د مطلق حاکمیت خاوند دی.
جان ستوارټ مل، د آزادۍ په اړه

که ټول بشریت منفي یو په یوه نظر وي او یوازې یو کس مخالف نظر ولري، بشریت به ددې حق و نه لري چې هغه چوپ کړي، لکه هسې چې دی به که په واک شي، حق و نه لري چې بشریت چوپ کړي.
جان ستوارټ مل، د آزادۍ په اړه

تر هغو چې یو اثر د محدودو ذهنیتونو محصول وي، هغوی به له هغه نه محدودې نتیجې راوباسي.
جان ستوارټ مل، اګوسټ کونټ او مثبتیت

د انسانانو رښتینې ښېګڼه په هغه آماده توب کې ده چې سره د برابرو په شان سلوک وکړي؛ چې هیڅ څیز د ځان لپاره و نه غواړي، خو هغه چې په آزاد ډول هر بل یوه ته غواړي چې د هر ډول حاکمیت غوښتنه د یوه

استثنايي ضرورت له مخې کوي او هغه هم په ټولو حالاتو کې د مؤقت وخت لپاره.

جان سټوارټ مل، د ښځو محکومیت

ځان وپوښته چې که ته نیکمرغه یې او ته به دغسې کېدلی و نه شې.

جان سټوارټ مل، اتوبیوګرافي

د مهمو فلسفي نېټو کرونولوجي

٦مه پېړۍ، مخزېږده (م.ز.)	د ملیټس له تهالیس سره د لوېدیزې فلسفې پیل
د ٦مې پېړۍ پای م.ز. اټکل	د فیساغورس مړینه
٣٩٩ م.ز.	په اتن کې د سقراط په مرګ محکومیت
٣٨٧ م.ز. اټکل	افلاتون په اتن کې اکاډمي پرانیستله. لومړی پوهنتون
٣٣٥ م.ز.	ارسطو په اتن کې لیسه پرانیستله. د اکاډمۍ په رقابت
٤٢٤ زېږده (ز)	امپراتور کان ستنتان د روم امپراتوري بیزانس ته نقل کړه. سان اګوستین خپل اعترافات (Confessions) لیکي.
٤٠٠ ز	فلسفه په عیسوي الهیاتو کې جذبیږي.
٤١٠ز	د وزي ګوټانو له خوا د روم چورېدل، د توري دورې ور پرانیزي.

۵۲۹ ز	په اتن کې د امپراتور جستینین په حکم د اکاډمۍ تړل کېدل، د یوناني فکر د پای نخښه کیږي.
اټکل د دیارلسمې پېړۍ مېنځ	تهماس اکوینوس په ارسطو تفسیرونه لیکي. د سکولاستسیزم عصر.
۱٤۵۳	د عثماني ترکانو په لاس د بیزانس سقوط، د بیزانس د امپراتورۍ پای
۱٤۹۲	کولمبس امریکا ته رسیږي. په فلورانس کې رنسانس او د یوناني علومو په اړه د علاقه منۍ احیا.
۱۵٤۳	کوپرنیک د آسماني کرو د انقلاب (On the Revolution of the Celestial Orbs) په اړه په خپرولو سره په ریاضي سره ثابتوي چې مځکه د لمر په مدار ګرځي.
۱٦۳۳	ګالیله د عیسوي کلیسا له خوا مجبوریږي چې له دغه نظر نه توبه وکاږي چې لمر د کایناتو مرکز دی.
۱٦٤۱	دکارت خپل تفکرات خپروي. د عصري فلسفې پیل.
۱٦۷۷	د سپنوزا مړینه شونې کوي چې اخلاقیات یې چاپ شي.
۱٦۸۷	نیوټن د پرنسیپا (Principa) په خپرولو سره د جاذبې مفکوره معرفي کوي.
۱٦۸۹	جان لاک د انسان د پوهاوۍ په اړه اثر خپروي. د امپریسیزم شروع.

۱۷۱۰	برکلي د انساني پوهې پرنسيپونو په خپرولو سره امپيريسيزم نهايي حد ته رسوي.
۱۷۱٦	د لاينبنيز مړينه
۱۷۳۹-۱۷٤۰	هيوم د انسان د طبيعت په اړه اثر خپروي او امپيريسيزم خپلو منطقي حدونو ته رسوي.
۱۷۸۱	کانت چې په هيوم سره له خپل " جزمي خوب" څخه ويښ کيږي، د خالص عقل انتقادي ليکنه خپروي.
۱۸۰۷	هيګل د ذهن فنامينا لوجي خپروي. د جرمن د ميتافزيک لوړ ټکي. [فنامنالوجي، د حوادثو علمي شرح]
۱۸۱۸	شوپنهاور، نړۍ د آزادي او استازيتوب په خپرولو سره، هندي فلسفه د جرمن په متافزيک کې مروج کړه.
۱۸۸۹	نيچه په تورين کې ليوني کيږي.
۱۹۲۱	وټګن شټاين د (Tractatus Logico-Philosophicus) په خپرولو سره ادعا کوي چې د فلسفي مسائلو لپاره يې د حل آخيري ټکی موندلی دی.
د ۱۹۲۰ لسيزه	د ويانا کړۍ د منطقي مثبتيت تفسير کوي.
۱۹۲۷	هايډګر د شته والي او نشته والي په خپرولو سره د تحليلي او اروپايي فلسفې تر منځ درز اچوي.

۱۹۴۳	سارتر د شته والي او نه شته والي په خپرولو سره د هایډګر فکر او پارونکی شته والی دمخه بيايي
۱۹۵۳	د وټګن شټاين له مرګ نه وروسته د فلسفي څېړني په خپريدلو سره د ژبني تحليل لوړ عصر کيږي.

د مل د ژوند او عصر نېټې

۱۸۰۶ جان ستيوارټ مل د مې په شلمه په لندن کې وزیږېد. هیګل د روح فنامنالوجي خپروي.

۱۸۰۷ ورډز ورت په دوو ټوکونو کې اشعار خپروي.

۱۸۱۷ له وخت نه دمخه رسېدلی مل، د خپل پلار جیمز مل په هدایت، د روم د تاریخ په لیکلو پیل کوي.

۱۸۲٤ له ختیځ هند کمپنۍ سره مامور کیږي.

۱۸۲٦ په عصبي مریضي اخته کیږي.

۱۸۳۰ په میرمن هرېِ یټ مین کیږي او د هغې د مېړه، جان ټېلر، په رضایت سره افلاتوني اړیکو ته دوام ورکوي.

۱۸۳۲ د اصلاح لومړۍ لایحه منله کیږي.

۱۸٤۳ مل د منطق سیستم خپروي.

۱۸٤۸ په ټوله اروپا کې انقلاب کیږي. مارکس او انګلز د کمونسټ مانیفسټو خپروي. مل د سیاسي اقتصاد سیستم خپروي.

۱۸٤۹ د هرېِ یټ مېړه، جان ټېلر، مري.

۱۸۵۱ مل له هرېِ یټ سره واده کوي.

۱۸۵۸ د ختیځ هند کمپنۍ منحله کیږي. مل تقاعد کوي او له هرې یټ سره فرانسې ته ځي. هرې یټ د فرانسې په جنوب کې په اوګنن کې له نري رنځ نه مري.

۱۸۵۹ ډارون د جنسي انواع سرچينه خپروي. مل د آزادۍ په اړه اثر خپروي.

۱۸۵۱[۱۸۶۱] د امریکې کورنۍ جګړه پیل کیږي. مل د شمال په پلوي فعالیت کوي. د ګټورتوب فلسفه خپروي.

۱۸۶۵ د پارلمان د غړي په توګه غوره کیږي.

۱۸۶۷ د پارلمان له خوا د اصلاح دوهمه لایحه منله کیږي.

۱۸۶۸ مل په عمومي انتخاباتو کې ماته کوي او په پارلمان کې خپل غړیتوب بایلي. بیا اوګنن ته ځي، چېرته چې د هغه برګتې، هیلن ټېلر، د هغه خدمت په غاړه اخلي.

۱۸۶۹ مل 'د ښځو محکومیت' په نامه اثر خپروي. د سویس کانال پرانیستل کېدل.

۱۸۷۳ مل په اوګنن کې د شپږشپېتو په منګ مري.

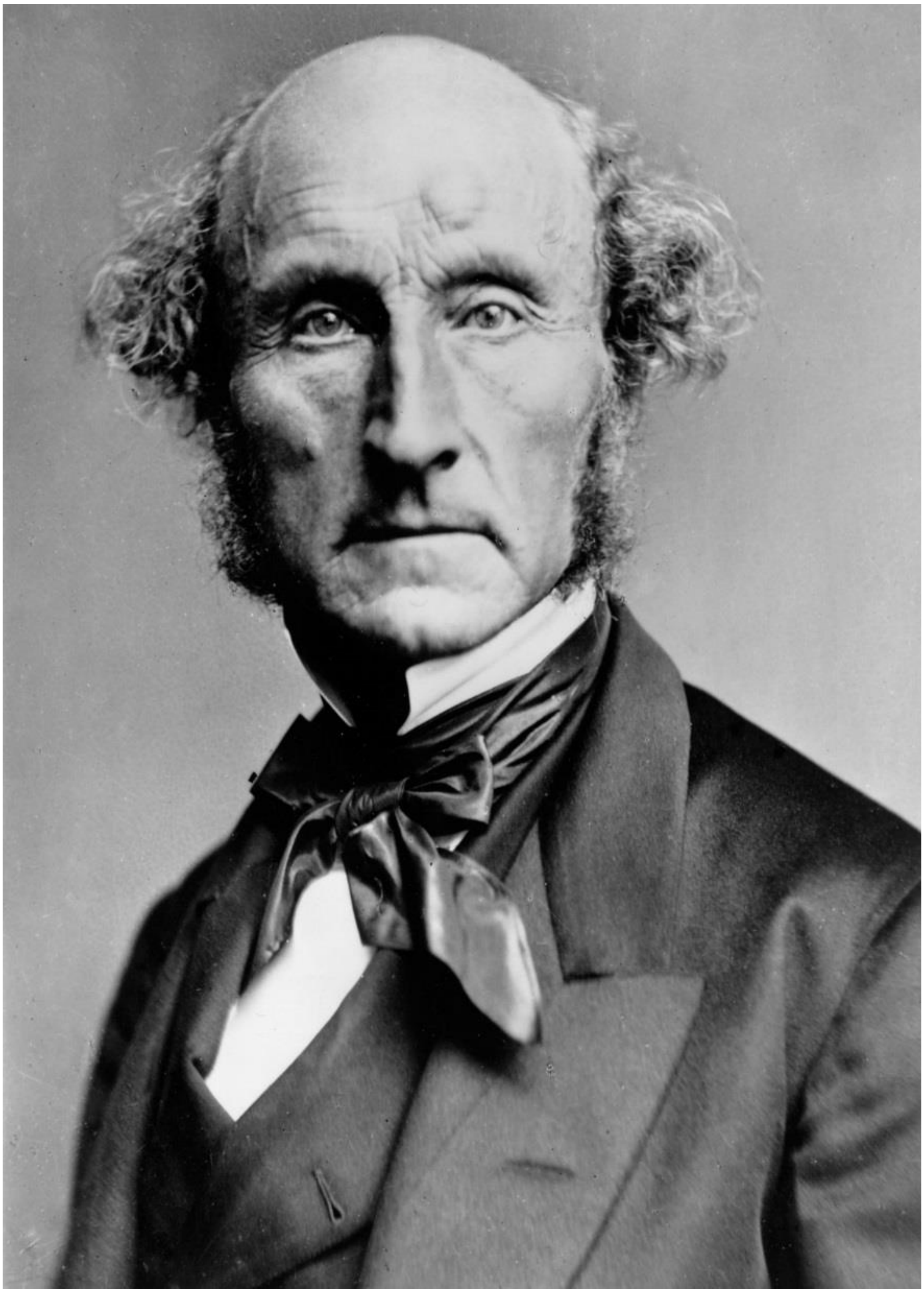

جان سټوارټ مل (1806 – 1873)

جيمز مل (1807- 1858) د جان سټوارټ مل پلار

هري يت ټيلر مل (1773 – 1836) د جان ستوارټ ښځه

د پوهاند محمد حسن کاکړ د آثارو لست

انګریزي:

- د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیک تاریخ ۱۸٦۳ -۱۹۰۱، بریل پبلیشنګ هاوز، هالند، ۲۰۰٦.
- افغانستان، د شوروي یرغل او د افغانانو غبرګون، ۱۹۷۹-۸۲، د کلفورنیا پوهنتون ، ۱۹۹۵.
- په افغانستان کې دولت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان سلطنت، ۱۸۸۰-۱۹۰۱، په اسټین کي د تکزاس پوهنتون، ۱۹۷۹.
- د افغانستان په کورنۍ سیاست کې د پرمختګونو یوه څېړنه ، ۱۸۸۰-۹٦، خصوصي خپرونه، لاهور، پاکستان، ۱۹۷۱.

دری:

- (افغانستان په وروستې پنځو پیړیو کې) کتاب ته کتنه، د امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۹۹۰.
- د افغان _ انګلیس دوهمه جګړه، د افغانستان ملي ا سلامي محاذ، پېښور، ۱۹۸۹.
- افغان، افغانستان او د افغانانو د لنډو هڅو په ترخ کي په هند، فارس او افغانستان کي د حکومت د رامنځته کولو لنډيز، د کابل پوهنتون مطبعه، ۱۹۷۸.

پښتو:

- د افغان - شوروي جګړه، د کاکړ تاریخ بنسټ، ۲۰۱۵.
- پښتون، افغان، افغانستان، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، کابل، ۲۰۱۱.
- زما غوره لیکنې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، کابل، ۲۰۱۰.
- د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، ۲۰۱۰.
- د سرطان کودتا د افغانستان د اوږدې بې ثباتۍ پیلامه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمنې، ۲۰۰۹.
- د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمنې، ۲۰۰۵.
- وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامې بنسټ پالنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني، ۲۰۰۴.
- رڼا او دفاع یا د افغانستان د نفوسو، تاریخ او روانو پیښو په باب لیکنې ، د ساپي د پښتو څیړنې او پراختیا مرکز، پېښور، ۱۹۹۹.
- د افغانستان په باب د ژنیو جوړه، وفا خپرندویه موسسه، پېښور، ۱۹۸۸.

ژباړې:

- جان ستوارټ مل په نوې دقیقو کې، د پال ستراټرن لیکنه، د کاکړ تاریخ بنسټ، ۲۰۱۶.

- د انسانتوب په اړه د اخلاقپوهنې پرنسیپونه، اندروس ورګا لیکنه، د کاکړ تاریخ بنسټ، ۲۰۱۵.
- جنګ او زمونږ نړی، د جان کیګن لیکنه، او د مایکل هاورډ دوې لنډې لیکنې،د کاکړ تاریخ بنسټ، ۲۰۱۵.
- د کابل سلطنت بیان، د مونټ ستوارټ الفنستېن لیکنه ،لومړی او دویم ټوک، دانش خپرندویه ټولنه، ۲۰۱۲.
- د ښه سړیتوب په هکله د هومر پی بالابانیس لیکنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه،جرمنی، ۲۰۱۰.
- خاطرې: د یوی دوری لند تاریخ (۱۸۸۱-۱۸۶۹) د محمود طرزي لیکنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمنې۲۰۰۷.
- د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نیلر لیکنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه ،جرمنې، ۲۰۰۲.
- د روسیې سره د افغانستان جګړه، ۱۹۸۷.
- دیموکراسی په اوسنی نړی کی، سی بی میک فارسن، کابل پوهنتون، ۱۹۷۱.
- تاریخ څه ته وایي؟ ای ایچ کار، کابل پوهنتون،۱۹۷۰ .
- د ادبیاتو په هکله لیکنه، د ایم ګورکی لیکنه، ۱۹۶۱.
- عصرې نړی، د ډبلیو میک نیل لیکنه.
- د قرون وسطی اروپا، د ایس پیسنټر لیکنه.
- د سیاست په اړه برتانوي تګلاره، د ایم ستیوارټ لیکنه.

نېکمرغي به په هغه ټولنه کې ښه نفوذ وکړائ شي چیرته چې ټول وګړي پرېښودل شي چې د خپلې خوښې نېکمرغي ولټوي. خو یوازنی شرط باید دا وي چې د خوښیو دغه فردي ډول د نورو د نېکمریو له رقم او یا هم ټولنیز ښه والي سره ټکر ونکړي.

مل په دې ډول په عملي ژوند کې په فردي آزادۍ ټینګ ودرېد. دی معتقد وو چې فرد په خپل ځان، بدن او په خپل فکر د مطلق حاکمیت خاوند دی.

د کاکړ تاریخ بنسټ

دنویوتاریخي اثارو لیکل، ژباړل او خپرول، دپخوانیو اثارو تدقیق او بیا خپراوی، دتاریخ او مرستندویو پوهنو څېړنو ته لار هوارول، د تاریخي سیمینارونو، ورکشاپونو، کنفرانسونو او سمپوزیمونو جوړول او له اکاډمیکو پوهانو سره د دوی تاریخې آثارو ژباړه، او د لیکنو د خپرولو مرکز